

SOM SÆDVANLIGT?

Forsørgelsesgrundlaget for kvinder i moderne tid. En undersøgelse af Randers, Grenaa og Ebeltoft 1787-1901

Af Hanne Schaumburg

Hvilket arbejde udførte kvinderne i de tre provinsbyer og hvordan påvirkede urbaniseringen og industrialiseringen kvindernes forsørgelsesgrundlag og mulighederne for at få arbejde.

I denne artikel gives et totalt billede af kvinders forsørgelsesgrundlag i de tre provinsbyer Randers, Grenaa og Ebeltoft i tidsperioden 1787 til 1901. Resultatet af undersøgelsen viser, at kvindernes forsørgelsesgrundlag var overraskende stabilt. Og det på trods af at de danske byer i denne periode undergik en række gennemgribende forandringer herunder urbanisering, indførelse af næringsfrihed og en begyndende industrialisering, ligesom grundstenene til det kommende velfærdssamfund blev lagt. Formålet med artiklen er gennem en analyse at give en forståelse for denne kompleksitet, der lå bag kvindernes forholdsvise stabile forsørgelsesgrundlag. Ved det overordnede forsørgelsesgrundlag forstås her, hvordan kvinderne blev underholdt enten gennem ægteskab, familie, formynder, formue, offentlig/privat ydelse eller selverhverv.

I det hele taget er danske kvinders forsørgelsesgrundlag i 1800-tallet et forskningsområde, hvor der mangler overordnede, sammenlignende undersøgelser, og i særdeleshed hvor der sættes fokus på kvinderne i provinsbyerne. De tidligere undersøgelser er fortrinsvis studier af de nye faggrupper, der vok-

sede frem i de sidste årtier af 1800-tallet. Studier hvor hovedvægten er lagt på faggruppernes erhvervs muligheder og arbejdsvilkår i specielt København. For eksempel syersker i København (Broch, 1977), arbejderkvinder i København (Possing, 1980), sygeplejersker i København (Petersen, 1988), lærerinder i hele landet (Hilden, 1993) og tjenestepiger i København (Vammen 1986, Chakravarty, 2015). Derudover er kvindernes rettigheder på bl.a. arbejdsmarkedet blevet belyst (Dübeck, 1979, 2003, 2004; Jacobsen, 2008; Melby mfl. 2006; Larsen 2010).¹

Denne artikel bidrager hermed ikke alene med nyt ved at give et samlet billede af forsørgelsesgrundlaget for kvinderne i tre provinsbyer, men også ved at vise hvorfor, de nye forsørgelsesmuligheder i slutningen af 1800-tallet ikke ændrede radikalt ved kvindernes overordnede forsørgelsesgrundlag. Dermed går artiklen imod den almene opfattelse inden for forskningen (Christensen, 2002; Blom, 2005; Fuchs, 2005) om, at 1800-tallets samfundsendringer gennemgribende forandrede kvindernes forsørgelsesmønster.² Artiklen er inspireret af Luise A. Tillys og Joan W. Scotts "Women, Work & Family", hvor de argumenterer for vigtigheden af at se kvinders arbejdsmuligheder i både et økonomiske som et demografiske perspektiv.³

I analysen er der fokus på, hvilken betydning det fik for kvindernes forsørgelsesgrundlag, at de tre provinsbyer Randers, Grenaa og Ebeltoft udviklede sig meget forskelligt med hensyn til økonomi og erhverv i 1800-tallet, ligesom der fokuseres på hvilken betydning indførelse af Næringsloven af 1857 fik. Umiddelbart var hensigten med Næringsloven af 1857 at liberalisere adgangen til arbejdsmarkedet for mænd og for uforsørgede kvinder som enker, fraskilte og ugifte kvinder. Denne undersøgelse vil dog vise, at loven ganske utilsigtet fik en direkte negativ effekt på middelklassens enkers forsørgelsesgrundlag. Ligesom vedtagelsen af Næringsloven af 1857 også fik afgørende betydning for de gifte kvinder, der med loven blev udelukket fra borgerlig næring, hvilket ellers havde været muligt under visse omstændigheder i perioden fra 1827 til 1862. Undersøgelsen afdækker også de gifte kvinder fra middelklassen, der bidrog til familiens forsørgelse, ved at være i lønnet erhverv eller ved at etablere sig i et selvstændigt erhverv; et område, som mangler at blive undersøgt i Danmark, men som er undersøgt i andre europæiske lande som Sverige, Frankrig og England.⁴

Den manglende forskning af mindre provinsbyer gør det svært at udvælge de mest relevante købstæder at undersøge, derfor er valget faldet på tre byer, hvor der foreligger et stærkt kildemateriale, og hvor de kan indgå i en regional komparativ historisk analyse, idet alle tre byer ligger i det tidligere Randers Amt. Randers, Grenaa og Ebeltoft har desuden den fordel, at de udviklede sig meget forskelligt i 1800-tallet med hensyn til indbyggertal, erhvervsstruk-

Ellen Koch, der gik under navnet Mutter Koch, var enke efter snedkermester Peter Koch i Ebeltoft. Hun døde i 1891 90 år gammel i fattighuset i Nedergade. Mutter Koch forlod aldrig fattighuset uden at være kleedt varmt på samt bærende på sin paraply. Foto: Ebeltoft Byhistoriske Arkiv

tur og økonomi. De tre byer kan dermed give et nuanceret billede af det forsørgelsesgrundlag, kvinderne i provinsen havde.

Tidsmæssigt er undersøgelsen afgrænset fra 1787 til 1901, en periode med omfattende ændringer i lovgivningen og samfundsstrukturen. I perioden blev det stabile standssamfund med en patriarkalsk samfundsstruktur afløst af øget mobilitet og individualitet. Hvor forsørgelsespligten tidligere havde været traditionsbestemt og pålagt husbonden, medførte næringsfriheden i 1862, at husstandsmedlemmer og tjenestefolk skulle forsørge sig selv. Uforsørgede kvinder blev dermed et økonomisk problem, som man prøvede at afhjælpe gennem lovgivningen. Lovene om næringsfrihed og egen retslig myndighed skulle gøre det lettere for de uforsørgede kvinder at finde et erhverv, hvor de kunne forsørge sig selv. Undersøgelsens lange tidsperspektiv gør det muligt at afdække såvel brud- som kontinuitetstendenser og analyserer dynamiske som statistiske faktorer i udviklingen.

Analysen tager, som skrevet, udgangspunkt i analyseparametrene køn, alder, socialstand (klasse), civilstand, erhverv, sted og lovgivning. Parametrene skal ikke ses som adskilte størrelser, men som parametre der står i indbyrdes relation, og hvor en parameter kan stå i et overordnet eller underordnet forhold til en anden parameter. Parametrenes indbyrdes relation kan ligeledes ændre sig over tid eller afhængig af konteksten. Det er en del af undersøgelsens formål at afdække disse ændringer. Målet er altså ikke at afdække ændringer og betydningforskydninger internt i de enkelte parametre, men tværtimod at afdække, hvordan de forskellige parametre står i indbyrdes relation. Hvilke der virker inkluderende eller ekskluderende, og hvilke der ophæver hinanden.⁵

Kildematerialet

Undersøgelsen bygger overvejende på primært kildemateriale i trykt eller utrykt form. Folketællingerne 1787, 1801, 1834, 1850, 1860, 1870, 1880 og 1901 er undersøgelsens hovedkilder.⁶ På grund af kvinders relative stabile forsørgelsesgrundlag gennem hele det 19. århundrede, er fem folketællinger udeladt: 1840, 1845, 1855 og 1890. De otte udvalgte folketællinger er dermed vurderet til at give en tilstrækkelig tidsmæssig spredning. Mangelfulde oplysninger i folketællingerne, hvor kvindernes fulde forsørgelsesgrundlag f.eks. ofte er udeladt, gør at folketællingerne ikke kan stå alene. Det har derfor været nødvendigt at inddrage supplerende kildemateriale.

Folketællingerne blev gennemført af byernes magistrater på en given dag efter nøje udsendte instrukser og ved brug af fortrykte skemaer. Folketællingerne giver dermed et øjebliksbillede af beboerne i en given husstand. De tager dermed ikke højde for evt. sæsonbetonede ændringer i beboerens er-

hverv, eller at beboerne ofte skiftede arbejde. Skemaerne skulle udfyldes af husejeren eller rodemesteren med oplysninger om bl.a. beboerens fulde navn; stilling i familien; om børn var født i eller uden for ægteskab; alder med fødselsår (dato og år fra 1901); fødested (fra 1845); civilstand (fraskilte personer fra 1850); hvor mange gange beboeren havde været gift (skulle kun oplyses til og med 1801); titel, hovederhverv, uddannelse eller hovedbeskæftigelse. I folketællingen fra 1901 blev kravene til erhvervs-kategorien yderlig præciseret og konkretiseret. Foruden hovederhvervet skulle beboeren også oplyse, om de havde et evt. bierhverv, og hvem deres evt. arbejdsgiver var. Dertil kom, at gifte kvinder og børn, der havde anden næring end ægtemanden/faren, også skulle oplyse denne næring, hvilket de ikke tidligere havde været forpligtiget til.⁷ Af metodiske årsager skelnes der derfor kun imellem kategorierne i folketællingernes fortrykte skema, hvis det tydeligt fremgår, om kvinderne var selvstændige eller medhjælpere. Ligesom kvinderne kun i denne undersøgelse kan optræde i én af de her opstillede seks kategorier: forsørges af ægtemanden; forsørges af familien; offentlig forsørgelse/betleri; formue/pension/legat; lønnet erhvervsarbejde; ukendt forsørgelsesgrundlag. Tillige er kvindernes inddeling i erhvervs-kategorier i denne undersøgelse gjort så brede, at de kan rumme de evt. ændringer af erhvervsbetegnelser, erhvervene gennemgik i perioden. Kategorierne er: husarbejde, håndarbejde, håndværkprofession, handel, undervisning, kontorarbejde, daglejersker/arbejdersker, sygepleje, beværtning og andet.

Placeringen i en kategori er så vidt muligt valgt ud fra, om det er kvindens hovedforsørgelsesgrundlag. For de fattige kvinder er det dog ikke uproblematisk med placering i kun én kategori, da de ofte levede af en blanding af lønarbejde, fattighjælp, godgørenhed og forsørgelse af ægtemanden/familien.⁸ Tillige med indtægter fra logerende, plejebørn og i yderste nødstilfælde prostitution.⁹ Det største metodiske problem er, at det ofte ikke bliver oplyst, når kvinder havde flere forsørgelsesgrundlag. Det gælder specielt de kvinder, der ikke havde egen husstand. Ofte regnes kvinden i stedet for at blive forsørgt af husstandens overhoved, det være sig ægtemand, far eller slægtning. Først med folketællingen i 1901 stilles der specifikke krav om, at hustruens og ugifte døtres hoved- og bierhverv skal opgives. F.eks. blev skolepiger under 14 år, der var i lønarbejde, næsten aldrig medtalt.¹⁰ Man skal også være opmærksom på, at man til folketællingerne ofte kun opgav det erhverv, der enten gav mest anseelse eller størst mulighed for understøttelse.

Modtog en husstand offentlig forsørgelse og privat hjælp, var det oftest ægtemanden/faren, som familiens overhoved, der stod som modtager af støtten og hjælpen, ikke hustruen. Hun og evt. børn stod derimod som forsørgede af ægtemanden/faren. For at give et mere reelt billede af kvindernes forsør-

gelsesgrund, tælles hustruen og evt. døtre i artiklen som offentligt eller privat forsørgede. Det er dog kun kvinder på fast offentligt støtte, og som modtagere af fast privat hjælp, der fremgår af folketællingerne, de kvinder, der modtog støtten eller hjælpen midlertidig, kan ikke ses.

Supplerende kildemateriale er derfor nødvendigt, hvis man vil have et fyldestgørende billede af kvinders forsørgelsesgrundlag. Som supplement til folketællingerne er anvendt borgerskabs- og næringsprotokollerne, vejvisere, håndværks- og industritællinger, fattigvæsnets regnskaber og beretninger, byrådenes forhandlingsprotokoller, virksomhedsarkiver og samtidige topografiske købstadsbeskrivelser.

Kildematerialet er ikke lige omfattende for alle tre byer, hvilket kan gøre det vanskeligt at drage paralleller byerne imellem. Oplysningerne i borgerskabs- og næringsprotokollerne er mangelfulde, idet de ikke løbende blev opdateret. Vejviserne dækker ikke hele perioden for alle tre byer. De publiceres i Randers i perioden 1860-1901 og i Grenaa og Ebeltoft i perioden 1891-1893. Også i vejviserne kan det være svært at finde kvinderne. Ofte er det, som i folketællingerne, kun husstandens overhoved, husbonden, der er nævnt. Ikke engang kvinder med egen husstand og selvstændigt erhverv/virksomhed er altid medtaget.

Håndværks- og industritællinger fra 1871/72 og 1881-83 bygger på almenkendte virksomheder og personer, der optræder i vejvisere og folketællinger, og derfor er de ikke fuldstændige.¹¹ Det betyder blandt andet, at konfektions- og husindustrien (vask, strygning) og andre småvirksomheder er underrepræsenteret; erhvervsområder, især kvinderne arbejdede indenfor. Derimod medtager håndværks- og industritællingerne alle kvinder, uanset om de var i hoved- eller bierhverv på alle større arbejdspladser. Der er tale om de samme kvinder, der i folketællingerne kan stå som forsørgede af deres ægtemænd eller far.¹² Det gør håndværks- og industritællingerne til et vigtigt supplement til de andre kilder. Håndværks- og industritællinger er anvendt via Richard Willerslevs afskrift, der er grundmateriale til disputatsen "Studier i dansk industrihistorie 1850-1880". Håndværks- og industritællingernes hovedformål har her været at bekræfte eller afkræfte, om folketællingernes optællinger af kvinder i lønnet erhverv er sat for lavt, eller om andelen skal hæves.

I virksomhedsarkiver og samtidige topografiske købstadsbeskrivelser er supplerende oplysninger om kvinder i hoved- og bierhverv tillige fremdraget. Det største problem er her, at langt fra alle væsentlige arkivalier er bevaret for alle relevante år, ligesom de topografiske beskrivelser ofte kun medtager virksomheder af en vis størrelse. Her falder kvinder med små selvstændige virksomheder ofte ud.

Den økonomiske udvikling i 1800-tallets Nordøstjylland

Antallet af kvinder, der skulle finde et forsørgelsesgrundlag, var langt fra ens i de tre nordøstjyske købstæder. Den økonomiske krisetid i begyndelsen af det 19. århundrede fik afgørende betydning for de tre byers økonomiske og demografiske udvikling. Hvor Grenaa og Ebeltoft stagnerede med et befolkningstal på henholdsvis 965 og 907 i 1834, fik Randers hurtigt gang i økonomien med et voksende befolkningstal til følge. Randers var med sine 6.407 indbyggere i 1834 blandt Danmarks største købstæder. Den begyndende industrialisering i anden halvdel af 1800-tallet og den fortsatte urbanisering betød, at Randers fordoblede sit indbyggertal fra 9.725 i 1860 til 20.057 i 1901.¹³ En voksende handel, et tiltagende erhvervsfiskeri og større anlægsarbejder gjorde, at Grenaa også begyndte at ekspandere i anden halvdel af 1800-tallet. Her blev indbyggertallet fordoblet fra 1.636 i 1860 til 3.257 i 1901. Industrialiseringen indfandt sig dog sent i Grenaa, og først med anlæggelsen af Grenaa Dampværveri i 1893 fik byen en egentlig industri. Modsat Randers og Grenaa genvandt Ebeltoft aldrig rigtig sin økonomiske status som købstad efter kriseårene, og da industrialiseringsprocessen til dels forbipasserede byen, betød det, at befolkningstilvæksten næsten gik i stå i de sidste årtier af 1800-tallet. Ebeltoft var i 1901 en af landets mindste købstæder med et indbyggertal på 1467.

Forsørgelsesgrundlaget i 1800-tallets Nordøstjylland

Selvom den økonomiske udvikling og antallet af kvinder altså varierede stærkt i de tre nordøstjyske byer, forblev deres forsørgelsesgrundlag ifølge folketællingerne forholdsvis stabil (tabel 1-3). Mellem 22-34 % blev forsørget af deres ægtemænd, 35-46 % blev forsørget af familien, 2-8 % levede af offentlig hjælp som fattighjælp, betleri eller alderdomsunderstøttelse, 1-6 % levede af privat støtte som pension, formue og legater og 18-26 % af kvinder var i lønnet erhverv. For 1-5 % af kvinderne fremgår det ikke af folketællingerne, hvad de præcist levede af.

Forsørget af ægtemanden

Den mest almindelige livsbane for en kvinde mellem 26 og 50 år var at blive gift og derefter arbejde som husmor i den fælles husstand. Mellem 22-34 % af kvinderne i de tre østjyske byer var ifølge folketællingerne gift og dermed så vidt muligt sikret af ægtemandens indkomst.

Af frygt for voksende offentlige udgifter til fattige familier, var det i 1824 ved lov blevet bestemt, at manden som familiens overhoved havde forsørgerpligt over for hustruen. Loven legaliserede dermed den eksisterende praksis.

Kvindens forsørgelsesgrundlag i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1787-1901

Tabel 1 Kvinders forsørgelsesgrundlag i Randers i %, 1787-1901

	1787	1801	1834	1850	1860	1870	1880	1901
Forsørges af manden	30%	29%	27%	28%	32%	33%	29%	28%
Forsørges af familien	35%	38%	40%	38%	36%	38%	41%	45%
Lønnet erhvervsarbejde	25%	26%	26%	25%	24%	20%	21%	22%
Formue/pension/legater	2%	2%	2%	2%	2%	1%	3%	2%
Offentlig forsørgelse/betleri	7%	4%	4%	4%	3%	4%	3%	2%
Ukendt	1%	1%	1%	3%	3%	4%	3%	1%
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Tabel 2 Kvinders forsørgelsesgrundlag i Grenaa i %, 1787-1901

	1787	1801	1834	1850	1860	1870	1880	1901
Forsørges af manden	33%	22%	27%	29%	29%	34%	31%	29%
Forsørges af familien	32%	46%	41%	38%	43%	41%	42%	39%
Lønnet erhvervsarbejde	21%	22%	22%	25%	22%	20%	21%	29%
Formue/pension/legater	4%	2%	2%	2%	1%	1%	2%	3%
Offentlig forsørgelse/betleri	8%	5%	6%	4%	3%	3%	2%	2%
Ukendt	2%	3%	2%	2%	2%	1%	2%	2%
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Tabel 3 Kvinders forsørgelsesgrundlag i Ebeltoft i %, 1787-1901

	1787	1801	1834	1850	1860	1870	1880	1901
Forsørges af manden	26%	32%	24%	33%	33%	32%	34%	29%
Forsørges af familien	42%	37%	44%	39%	39%	38%	36%	38%
Lønnet erhvervsarbejde	21%	18%	21%	21%	23%	23%	24%	21%
Formue/pension/legater	1%	3%	4%	3%	2%	1%	2%	6%
Offentlig forsørgelse/betleri	5%	7%	5%	3%	2%	3%	2%	3%
Ukendt	5%	3%	2%	1%	1%	3%	2%	3%
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

*Kilde:
Folketællingerne
1787, 1801,
1834, 1850,
1860, 1870, 1880
og 1901.*

Som gift kvinde var man underlagt mandens retslige og dermed også økonomiske myndighed. Forsørgerpligten betød at manden kunne pålægges forsørgelses- eller hustrubidrag. Mod slutningen af 1800-tallet blev den gifte kvindes personlige myndighed dog gradvist øget. I 1880 fik hun fuld råderet over eget selverhverv, i 1898 blev hun selvstændig skatteyder af selverhvervet, og i 1899 fik hun formueretlig myndighed, det vil sige råderet over egen særformue og selverhverv. Manden havde dog stadigvæk råderetten over fællesboet. Den gifte kvinde blev dog anset for at være personlig myndig, men hun var stadigvæk ikke ligestillet med sin ægtemand. Myndigheden ændrede heller ikke ved, at ægtemanden fortsat var forpligtiget til at forsørge hustruen.¹⁴ Denne myndighed gjorde, at alle gifte kvinder i selverhverv nu skulle medtælles i folketællingerne. Dette ses tydeligt af folketællingen i 1901, hvor antallet af gifte kvinder i erhverv steg.

Som husmoder var arbejdsdelingen i husstanden den, at den gifte kvindes primære arbejdsopgave var at tage sig af det ulønnede arbejde i husholdningen, mens husfaderens arbejdsopgave var at udføre det lønnede erhvervsarbejde.

bejde. Kvinden havde dermed hoved- og eneansvaret for husarbejdet, der indbefattede børnepasning og -opdragelse.¹⁵ Omfanget af arbejdsopgaver var til dels afhængigt af, om familien havde råd til at ansætte hjælp til husarbejdet. Som husmoder arbejdede den gifte kvinde primært i hjemmet, mens den erhvervsaktive ægtemand kunne have erhvervsarbejde både i hjemmet og uden for hjemmet.

Foruden husarbejdet kunne den gifte kvinde, alt efter socialstand, have en sekundær beskæftigelse, hvor hun enten arbejdede som selvstændig, som lønarbejder for en ekstern arbejdsgiver eller som ulønnet medhjælper hos ægtemanden i hans værksted eller forretning. At hustruen kunne indgå i et arbejdsfællesskab med ægtemanden tog både Danske Lov (5-1-13) og Næringsloven af 1857 (§ 7 stk. 5) for givet.¹⁶ Som husstandens overhoved havde ægtemanden ligefrem råderet over hustruens arbejdskraft. Først med den gifte kvindes voksende rettigheder i de sidste årtier af 1800-tallet begyndte dette at ændre sig.¹⁷ Samtidens meningsdannere så dog med nogen bekymring på at de gifte kvinder arbejdede især uden for hjemmet, da de mente, det kunne drive børnene på gaden, og manden på værtshus, når de gifte kvinder – som familiens bindemiddel – ikke fokuserede på familien.¹⁸ At mange fattige kvinder fra middelstand og arbejderklassen absolut ikke havde noget valg, når familien levede på eksistensminimum, gjorde samtidens opfattelse til et ideal, det må have været svært at forholde sig til.

I kildematerialet er det ikke let at finde de medhjælpende hustruer. Deres arbejde i hjemmet skulle ikke indberettes til officielle instanser, og det betød, at det forblev usynligt i statistikkerne. De medhjælpende hustruer skal spores i andet kildemateriale, og her finder man dem næsten kun tilfældigt. Som i Erik Pontoppidans "Den danske Atlas" fra 1768, hvor arbejdsdelingen mellem mand og kone i de store randrusianske købmandsgårde omtales: "Her driver Konerne ligesaa sterk, og mangesteds sterkere Negoce, end Manden, da de endnu ei ret ere vant til at holde Svenne, eller Dreng, men Konen, Døtre, eller Husjomfruen, som næsten i hvert Huus haves, gaaer til Boden, og driver Handlen i Huset, mens Manden enten er ude, eller passer paa Maltgiøren og Støbningen, eller er paa sine Lofter, eller seer efter i sin Tømmer-Gaard". I formgiveren og maleren Johan Rohdes barndomserindringer fra 1934. Her solgte Madam Haagensen, der var gift med den konditor Eduard Haagensen, på markedsdage i 1860'erne æblekage og indbakte æbler fra en bod på Torvet i Randers. I kvindebladet "Hvad vi vil" blev Københavns første kvindelige tandlæge, Nielsine Møller, portrætteret i 1890. Hun havde i 1880'erne arbejdet som tandlægeassistent i sin mands tandlægeklinik i Randers. I Randers Arbejderblad omtales i 1898 bagermester Frederiks-Friers hustru, der blev slemt forbrændt, da hun tilså ilden i bagerovnen.¹⁹

Først fra 1850 var fremkomsten af fraskilte og fraseparerede kvinder blev så almindeligt, at de skulle oplyse deres civilstand i folketællingerne. Denne lille gruppe af kvinder, der i anden halvdel af 1800-tallet udgjorde under en halv procent i Randers og Grenaa, og som næsten ikke eksisterede i Ebeltoft, var i udstrakt grad tvunget til at forsørge sig selv eller leve af offentlig forsørgelse. Det på trods af, at de havde krav på at blive forsørget af den fraskilte eller fraseparerede ægtemand. Flere domme vedrørende udestående hustru- og børnebidrag ved Randers Byret vidner da også om, at retten prøvede at tvinge eksmændene til at forsørge deres ekskone og børn, men at eksmanden ofte ikke påtog sig opgaven, og fattigvæsenet dermed fik forsørgerbyrden.²⁰ Eksmandens udeblivende økonomiske støtte kunne være forårsaget af hans manglende vilje til at betale, men ofte skyldes det sikkert hans manglende evne til at betale. Eller måske var hans økonomiske bidrag så beskedent, at hustruen næsten ikke kunne leve af det. Dermed blev bidraget betragtet som en biindtægt, og som sådan kan det ikke ses i folketællingerne. De fraskilte kvinder i Randers, Grenaa og Ebeltoft tilhørte uden undtagelse det nederste sociale lag i de tre byer.

Med en gennemsnitlig vielsesalder på 26-28 år i 1800-tallet havde de danske kvinder dog en periode på 13-15 år efter konfirmationsalderen, hvor familien, det offentlige eller de selv skulle stå for forsørgelsen.²¹

Døde ægtemanden ændrede situationen sig markante for enken, der skulle finde et nyt forsørgelsesgrundlag. Enkerne var i 1800-tallet fuldmyndige. De havde økonomisk råderet og forsørgerpligt over for børnene, og ofte kunne borgerskabets kvinder i et vist omfang "arve" mandens borgerlige rettigheder.²² På trods af dette betød et liv som enke ofte et fald i levestandarden. Hvis enkerne ikke havde formue eller pension, var de dybt afhænge af offentlig og privat hjælp, eller af om de kunne finde et selverhverv. Enkerne er derfor stærkt repræsenteret i denne undersøgelse som modtagere af privat og offentlig hjælp tillige med, at de arbejdede både som selvstændige og som lønmodtagere på arbejdsmarkedet. Hvilken type hjælp enkerne modtog, og hvilket arbejde de udførte, afhang af deres alder, deres socialstand og af den enkelte købstad.

Et eksempel er den 39-årige Nicoline Westerberg i Randers, hvis forsørgelsesgrundlaget radikalt blev ændret, da hendes mand, drejermester Pehr Westerberg, blev syg og senere døde. Nicoline Westerberg måtte træde til som familiens forsørger. I de efterfølgende ti år annoncerede hun flere gange om ugen efter arbejde i de lokale dagblade. I annoncer solgte hun hjemmebagte småkager og hjemmesyede sko, men efterhånden blev hendes hovedbeskæftigelse reparation af paraplyer og parasoller, farvning og rensning af handsker og muligheden for at komme på kost i hjemmet.²³ Selvom Nicoline Wester-

berg i kraft af sin mands erhverv tilhørte middelstanden, så var hendes erhvervsarbejde en absolut nødvendighed, for at familien ikke skulle blive tvunget til at modtage fattighjælp og dermed synke længere ned af den sociale rangstige.²⁴ Et andet eksempel fra middelklassen er den 53-årige Anna Nissen, der var enke efter skovrider Conrad Nissen. Hun var i 1890'erne tvunget til at supplere en lille renteindtægt med bierhverv som brodøse og med syndervisning, da hun skulle forsørge tre mindreårige drenge.²⁵ At leve af mange småjobs var, som disse eksempler viser, absolut ikke forbeholdt underklassens kvinder.

Forsørget af familien

Med en gennemsnitlig vielsesalder på 26-28 år i 1800-tallet havde kvinderne en periode på 13-15 år efter konfirmationsalderen, hvor familien, det offentlige eller de selv skulle stå for forsørgelsen.²⁶

Frem til 1857 lå den officielle forsørgerpligt for familiens ugifte døtre hos faren, som havde den fulde forældremyndighed. I tilfælde af farens død overtog en mandlig værge myndigheden og forsørgerpligten over den umyndige kvinde. Værgeren var ofte en mandlig slægtning. Kunne faren eller værgeren ikke forsørge pigen, måtte byens fattigvæsen træde til, indtil pigen efter konfirmationen fik et arbejde og dermed blev selvforsørgende.²⁷ Tilhørte man tyendestanden var der frem til Tyendeloven af 10. maj 1854 tjenestetvang. Det vil sige, ugifte uforsørgede kvinder og mænd kunne blive straffet for løsgængeri, hvis de ikke havde et fast arbejde. I Nørrejylland blev loven modificeret fra 1840, herefter var der frem til 1854 kun tjenestetvang, indtil de unge karle og piger fyldte 28 år.²⁸ Først med loven af 29. december 1857, hvor ugifte kvinder over 25 år erhvervede fuld myndighed, fik de ugifte fuldmyndige kvinder decideret pligt og ret til at forsørge sig selv. I folketællingerne var kvinderne, der var forsørget af faren, stedfaren eller plejefaren, overvejende ugifte piger/kvinder under 25 år. De udgjorde 35-46 % af de her undersøgte kvinder.²⁹ Mellem 2-8 % af kvinderne var slægtninge til hustrandsoverhovedet f.eks. ugifte søstre og mødre, der var blevet enker. De bedre offentlige og private hjælpeordninger samt flere erhvervsmuligheder i de sidste årtier af 1800-tallet betød, at færre mødre og søstre blev forsørget af familien, og andelen faldt i alle tre byer til 2-3 %.

På trods af at faren havde forsørgerpligten, var det ikke ualmindeligt, at piger af byernes fattigste familier, helt ned til 6-års alderen, bidrog til familiens økonomi. Ved siden af skolen fandt pigerne deltidsarbejde som hushjælp, barnepiger og bypiger, men også arbejdet som industriarbejdere var ikke ualmindeligt i Randers. Arbejdet blev betragtet som et erhverv med så lav en

indtjening, at det ikke var nødvendigt at registrere det ud fra en samfundsøkonomisk synsvinkel. Derfor fremgår det ikke af folketællingerne.

Skolepigerne var en vigtig arbejdskraft i bestemte industribrancher i Randers. Modsat Grenaa og Ebeltoft, hvor børnearbejdet blev udført af nogle enkelte drenge på de få og små fabrikker. I Randers arbejdede i 1872 20 piger på byens to kartefabrikker, mens 25 piger var beskæftigede på byens tændstikfabrik. Med indførelsen af maskinkraft i 1870'erne blev antallet af piger reduceret til seks på kartefabrikkerne, mens mekaniseringen lod vente på sig på tændstikfabrikken, og derfor arbejdede der forsat i 1882 30 piger i tændstikindustrien.³⁰ De 45 piger i 1872 er omregnet 0,8 % af samtlige kvinder i Randers i 1870.

I 1899 undersøgte Danmarks Lærerforening på landets friskoler omfanget af børn, der arbejdede uden for hjemmet. At valget faldt på friskolerne var ikke tilfældigt, for på de gratis friskoler gik arbejderklassens børn. På den undersøgte friskole i Randers arbejdede 232 af pigerne over ti år som bybude/hushjælp/barnepiger, på friskolen i Grenaa var det 26 af pigerne og i Ebeltoft var det 9. I Randers havde desuden 16 af friskolens piger arbejde på byens fabrikker.³¹ De 248 piger udgjorde 2,4 % af kvinderne i Randers i 1901, mens de 26 piger i Grenaa udgjorde 1,5 % og de 9 piger i Ebeltoft udgjorde 1 %.

Filantropi og velgørenhed

Som en del af den tiltagende borgerlige filantropiske bevægelse i 1800-tallet, der især arbejdede for at forbedre fattige børns levevilkår, voksede antallet af fattige børn og familier, der kunne få en økonomisk håndsrækning. 1800-tallets borgerlige filantropiske bevægelse adskilte sig fra statens mere rationelle og kølige fattighjælp, ved at den tilstræbte at forbedre samfundet gennem næstekærligt hjælpearbejde.³² Samtidig adskilte den filantropiske bevægelse sig fra velgørende arbejde ved at være et mere formelt organiseret hjælpearbejde.³³ De første organiserede filantropiske og velgørende foreninger blev stiftet i 1840'erne i Randers, Grenaa og Ebeltoft. Foreningerne drev blandt andet børneasyl og bespisning af børn. Tiltag, der også gjorde det muligt for de ugifte mødre og enker at beholde barnet/børnene i eget hjem, mens de selv tog på arbejde. I Randers åbnede det første børneasyl for 66 børn i 1840, og Chr. 9.'s og Dronning Louises småbørnsasyl optog fra 1892 80 børn. I Grenaa drev *Diakonisseforeningen* fra 1882 et asyl for 50 børn, og Ebeltoft Asyl tog imod småbørn af arbejdende mødre fra 1879. I Randers blev *Understøttelses-selskabet for trængende Enker og Børn* oprettet i 1849, *Velgørenheds-Selskabet* blev stiftet i 1850'erne, *Foreningen til fattige Børns Bespisning* blev grundlagt

i 1885 og Sankt Joseph Søstrenes Ordens internat for plejebørn kom til i 1890'erne. *Understøttelsesforeningen* støttede i 1871 191 familier, 54 enker og 29 gamle ugifte kvinder med bl.a. kontanter, huslejhjælp, brød, beklædning og brændsel. I Grenaa blev *Velgørenhedsselskabet* stiftet i 1879, mens *Kristelig Forening for Offentligt Tiltalte og Straffede Børns Redning* blev grundlagt i 1890'erne. I Ebeltoft oprettede borgerskabet i 1846 *Selskabet til Værn for forældreløse Børn*, og i 1860 *Velgørenheds-Selskabet*. Allerede i stiftelsesåret uddelte Velgørenheds-Selskabet rugbrød, tørv og medicin til 23 nødlidende familier.³⁴

Offentligt forsørgelse og betleri

Mellem 2-8 % af de nordstjyske kvinder levede af offentlig forsørgelse eller af at betle. Et forsørgelsesgrundlag der afspejler den absolutte nød. Efterhånden som fattigloven blev ændret, og flere sociale tiltag blev indført som Loven om Alderdomsunderstøttelsen af 1891, faldt antallet af kvinder, der modtog fattighjælp i alle tre byer med 58-81 %. Retten til alderdomsunderstøttelse gav værdigt trængende enker, fraskilte og ugifte ældre kvinder mulighed for understøttelse, uden at det blev betragtet som fattighjælp. De undgik dermed en social deklassering. I 1901 fik procentvis dobbelt så mange kvinder i Ebeltoft som i Randers og Grenaa alderdomsunderstøttelse. Fattigdommen var stor i Ebeltoft. Alderdomsunderstøttelsen blev ofte givet til specifikke formål som huslejestøtte og brændselspenge. Med opførslen af Danmarks første kommunale alderdomsasyll i Randers i 1896, fik fattige ældre kvinder endnu en økonomisk håndsrækning. Grenaa og Ebeltoft fik deres første kommunale alderdomshjem i henholdsvis 1925 og 1933.³⁵

At det ikke var let at leve af den offentlige understøttelse, ses tydeligt i folketællingen for 1901, hvor mellem 4-11 % af kvinderne supplerede understøttelsen med lønnet erhvervsarbejde inden for husarbejde, håndarbejde, fabriksarbejde og handel. Det største antal kvinder med en supplerende indtægt finder man i Randers, hvor arbejdsmulighederne var størst.

Næsten uden undtagelse var kvinderne i overtal, når den offentlige hjælp skulle uddeles. En tendens der ikke alene ses i folketællingerne men også i fattigvæsnernes regnskaber. Med undtagelse af dyrtiden i 1850'erne og begyndelsen af 1860'erne var 63-95 % af modtagerne af den offentlig understøttelse i 1800-tallet kvinder. Dyrtiden medførte, at antallet af mænd, der modtog fattigunderstøttelse, steg. I Randers var to tredjedele af modtagerne enker, en fjerdedel ugifte kvinder og en tiendedel gifte kvinder indtil 1880. Fra 1880 blev den dominerende gruppe ugifte kvinder med 56-60 %, mens andelen af enker efterhånden faldt til 20-40 %, og de gifte kvinder steg til 16-24 %.³⁶ Økonomisk krise og arbejdsløshed i 1870'erne gav også de gifte

*Side 76:
Den franske, katolske Sankt Joseph Søstrenes Orden kom til Randers 1868, hvor den med tiden oprettede et internat for plejebørn samt engagerede sig i privat og kommunal sygepleje. Provinsialforstanderinden mère Marie Amelie ses i første række til højre. Foto: Randers Stadsarkiv.*

kvinder forsørgelsesproblemer, mens muligheden for alderdomsunderstøttelse gav enkerne et alternativ.

I Grenaa gik udviklingen den modsatte vej. Hvor enkerne og ugifte kvinder uden en mandlig arbejdsfær forsørger udgjorde 40-50 % og gifte kvinder 10-12 % i første halvdel af 1800-tallet, faldt andelen af ugifte til 9 % i 1901, andelen af enker steg til 82 %, mens de gifte kvinder fortsat udgjorde 9 %. Det ser ud til at fattigvæsnen i Grenaa bevidst valgte at prioritere enkerne, når der skulle uddeles fattighjælp.

I Ebeltoft var udviklingen ganske anderledes. I første halvdel af 1800-tallet og i 1901 udgjorde enkerne 62-75 %, de ugifte 7-22 % og de gifte 5-13 %, men i midten af 1800-tallet faldt andelen af enker til 44-54 %, mens de ugifte og gifte kvinder udgjorde 22-23 %. Modsat Randers og Grenaa blev antallet af ugifte kvinder uden en mandlig arbejdsfær forsørger aldrig dominerende. Den lave befolkningstilvækst af yngre kvinder i Ebeltoft gjorde sig her gældende.

Når byernes fattigste kvinder omkring år 1800 ikke kunne finde et arbejde eller få fattighjælp, så de sig nødsaget til at betle for at overleve. Selvom betlerier siden 1708 havde været strafbart i Danmark, havde det langt fra afskaffet betleriet i de nordøstjyske byer. I 1804 beskrev byfogeden i Randers forholdene i 1700-tallet: "...det var ikke noget Særsyn i Randers, at see heele Hæere af Betlere, at løbe Gade op og ned, for at anraabe de Forbigaaende om Almissee".³⁷ Problemerne med de fattige var også stort i Ebeltoft, som det fremgår af byfogedens indberetning til kongen i 1806: "...de ere faste nøgne, de eie hverken Bopæl eller noget at sidde paa, de vrømle ud i Børn".³⁸ Betleriet understreger, at ikke alle fattige blev anset som værende værdige til fattighjælp, og at de offentlige midler til uddelingen ofte var meget begrænsede.³⁹ Den sidste grund, har højst sandsynligt været årsagen til, at man i de tre købstæder i perioder så gennem fingre med, at betlerne brød loven.

Ønsket om at bringe betleriet i byernes gader til ophør var stort. Randrusianerne mente helt i tidens ånd, at ikke alene var tiggeri vanærende, men det fordærvede også tiggernes arbejdsmoral; de lærte ikke at forsørge sig selv med et ordentligt arbejde.⁴⁰ Ønsket om at afskaffe betleriet i de tre byer bevirkede, at man i slutningen af 1700-tallet med økonomisk støtte fra bl.a. Commerce-Collegiet i København oprettede spindeskoler og spinderier for at give uforsørgede piger og kvinder mulighed for at tjene deres egen løn. Spindeskolerne og spinderierne på Djursland blev aldrig en succes, og de måtte lukke med indgangen til 1800-tallet.⁴¹ I Randers, hvor de var tilknyttet en klædefabrik, gik det bedre, og spinderierne og klædefabrikken gav dermed 30-40 fattige piger en uddannelse, mens 70 kvinder fik et arbejde. Fattigkassen udbetalte dagligt 12 øre i løn til pigerne, for at initiativet ikke skulle blive modarbejdet

af evt. forældre, der manglede arbejdskraften derhjemme.⁴² Omkring år 1800 arbejdede 1,7% af de randrusianske piger i spindeskolen. Pigerne, der spandt, ses modsat kvinderne på spinderiet i Randers ikke i folketællingerne for 1787 og 1801. Med disse tiltag lykkede det Randers i en periode at komme betleriet til livs, men i begyndelsen af 1800-tallet tog betleriet til igen. Dårlige økonomiske tider med høje fødevarerpriser gjorde, at man ikke kunne give alle byens nødlidende den nødvendige fattighjælp. Tiggeriet prøvede man i stedet at begrænse ved at indføre bespisning for fattige i vinterhalvåret.⁴³

Med en ny fattigdomslov for provinsen i 1803 blev understøttelsen for første gang en decideret rettighed for kvinderne. Målet var nu at sikre gamle og svage almisse og give arbejdsduelige arbejde. At almissemodtagerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft levede op til kriterierne, viser de beskrivelser, der er af dem i fattigregnskaberne. Kvinderne beskrives som gamle, svagelige, døve, krøblinger, syge, skadede, tossede, forældreløse og børnerige.⁴⁴ Dukkede der andre forsørgelsesmuligheder op, bortfaldt almissen. Således ophørte almissen i 1796 for både Lene Carlsdatter, der var invalid efter et slagtilfælde, og for Edel Margrethe Toft, der blev anset for at være tosset, da de begge blev gift.⁴⁵

Med oprettelse af fattighuse omkring år 1800 fik de allerfattigste nu husly og kost, men det var først med etableringen af de mere regulerede fattiggårde og arbejdsanstalter nogle årtier senere, at husly og kost blev suppleret med tøj og pleje.⁴⁶ Et voksende krav om, at "yde før man kunne nyde" betød, at de voksne kvindelige fattiglemmer på fattiggården og arbejdsanstalten i Randers arbejdede med spinding af uld og vævning til salg, mens pigerne blev sendt til Prips Kartefabrik. På kartefabrikken arbejdede i 1829 ikke mindre end 90 børn, hvoraf 50 var fra fattighuset. Af dem var en stor del piger i alderen 6-14 år. Omregnet udgjorde pigerne på kartefabrikken knap 2 % af alle byens kvinder i 1834.⁴⁷

Formue, legater og pension

Mellem 1-6 % af kvinderne blev ifølge folketællingerne for Randers, Grenaa og Ebeltoft forsørgt ved hjælp af egen formue, tildelte legater, pension fra eget arbejde som jordemoder, lærerinde eller sygeplejerske, enkepension efter ægtemanden, et enkepensionsselskab eller gennem ægtemandens pension eller formue.

Kvinderne, der levede af egen formue, deres mands formue eller deres fars formue, tilhørte borgerskabet eller middelstanden. De var hustruer, enker eller døtre af mere eller mindre velhavende adelige, købmænd, håndværkere, fabrikanter og embedsmænd.

Legaterne var indstiftet af velhavende borgere og var til dels tænkt som en form for hjælp til selvhjælp. Legaterne blev i almindelighed udbetalt en til to gange om året til værdige fattige og trængende i kontanter, naturalier, huslejestøtte eller brændselspenge. Legaterne blev fra 1799 først og fremmest administreret og kordineret af sognepræsterne og det offentlige fattigvæsen og senere af kommunerne. Muligheden for at modtage et legat til forsørgelse var størst i Randers og Grenaa, hvor et mindre antal legater havde eksisteret siden 1600- og 1700-tallet. Denne forsørgelsesmulighed var nærmest ikke eksisterende i Ebeltoft, hvor to legater først blev indstiftet i 1884. Legaterne blev ofte uddelt på livstid under forudsætning af, at modtagerne forblev ugifte (det gjaldt kun for kvinderne), ikke modtog fattighjælp eller alderdomsunderstøttelse og forblev uberygtede. Det sidste betød, at legaterne kunne fratages, hvis kvinderne ikke levede op til normer som dydighed, flid og sparsommelighed.

Antallet af legater voksede med årene i Randers og Grenaa, efterhånden som det blev mere almindeligt at oprette legater, der støttede fattige slægtninge, gerne enker og ugifte døtre over den giftemodne alder på 35 år. De filantropiske strømninger i samtiden med øget privat velgørenhedsarbejde gjorde sig her gældende.

Efter indførelsen af næringsfriheden i 1862 oprettede byernes borgerskab og middelklasse desuden et større antal legater til enker og ugifte døtre af købmænd, sømænd og håndværkere. Næringsfriheden øgede behovet for, at de næringsdrivende sikrede deres familier på anden vis end gennem lavene, der var ved at forsvinde. Og med det voksende antal faglærte og ufaglærte arbejdere i Randers og bevidstheden om faren for social uro, stiftede det randrusianske borgerskab i 1880'erne et mindre antal legater, der var målrettet arbejderklassen. Ligesom Randers Kommune i 1888 oprettede et arbejderlegat til ældre, værdige og trængende medlemmer af Randers Arbejders Bygge- og Alderdomsunderstøttelses-Forening. Den langt overvejende del af de godt 60 legater, der eksisterede i Randers, og de godt 14 legater, der fandtes i Grenaa, var dog fortsat tiltænkt fattige enker og ugifte døtre, der havde den samme sociale klasse som legatstifterne selv, nemlig over- og middelklassen.⁴⁸ Hvilken social baggrund de værdigt trængende fattige havde i slutningen af 1700-tallet er lidt sværere at se i kildematerialet. I regnskabet for Randers bys fattigvæsen for 1793-1794 var 70% af legatmodtagerne kvinder: enker, husarme (fattige fra middelstanden⁴⁹) eller piger under 12 år. Set ud fra modtagernes titler og tilnavne, hørte hovedparten af modtagerne til blandt byens fattigste. Modtagerne havde navne som Mette Pottemager, Jacob Uhrmagers kone, Jomfrue Kopp, Jomfrue Bierring, Thue Dragons enke, Christen Jensen Prammands enke og Maren Væverkone.⁵⁰

Enkepension fik enker efter tjenestemænd i offentlige stillinger som præster, postbude, togførere, lærere, toldassistenter og soldater. I alle tre købstæder var der et stigende antal enker, der kunne hæve pension efter tjenestemænd i den voksende offentlige sektor. En sektor, hvor det i anden halvdel af 1800-tallet blev mere og mere almindeligt, at også enker og evt. børn blev sikret gennem deres afdøde mænds/fars pension.⁵¹ Allerede i 1801 havde man i Randers etableret et enkepensionsselskab, der gennem opsparede medlemsindbetalinger skulle bistå medlemmerne økonomisk i enkestanden.⁵² En ordning der krævede, at indbetaleren havde en stabil økonomi med et vist økonomisk overskud. Håndværkerforeningerne i Randers og Grenaa opførte i 1868 og i 1883 ligeledes alderdomshjem for deres trængende medlemmer, mens arbejderne af velmenende borgere i Randers og Grenaa fik deres første alderdomshjem i henholdsvis 1873 og 1894. I Ebeltoft havde håndværkerforeningen ikke de samme ambitioner, og nok heller ikke de samme resurser, og et privat alderdomshjem lod vente på sig, og først i 1933 åbnede kommunen De Gamles Hjem.⁵³

Modsat kvinderne, der modtog fattighjælp og alderdomsunderstøttelse, så supplerede meget få kvinder, der modtog legater og pension, deres økonomi med erhvervsarbejde. Kvinder, der modtog legater, kom ofte fra bedre sociale og økonomiske lag end kvinderne på offentlig forsørgelse.

I lønnet erhverv

En anden mulighed for forsørgelse for kvinderne var gennem lønnet erhvervsarbejde.⁵⁴ I Randers, Grenaa og Ebeltoft havde 18-28 % af kvinderne i folketællingerne et lønnet erhvervsarbejde (tabel 4-6). Kvinderne fandt hovedsageligt arbejde inden for husarbejde, håndarbejde, handel, håndværk, undervisning, kontorarbejde, sygepleje, beværtning og som daglejere/fabriksarbejdere. Langt hovedparten af kvinderne var lønmodtagere, men en mindre del af kvinderne var selvstændige som vaske-, stryge- og rullekoner, håndværkere, handlende, syersker, skoleholdere, værtshusholdere og småfabrikanter.

Husarbejde

Det mest almindelige lønnede erhvervsarbejde for kvinderne i alle tre byer var gennem alle årene husarbejde. Med få undtagelser beskæftigede omkring to tredjedele og tre fjerdedele af de erhvervsaktive kvinder i perioden fra 1787 til 1880 sig med husarbejde. I 1901 faldt andelen af kvinder inden for arbejdsområdet til 54-59 % i alle tre købstæder. Stillingen som tjenestepige var ikke særligt respekteret, dertil kom at lønnen og arbejdsforholdene ofte var

Erhvervsfordelingen for kvinder i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1787-1901

Tabel 4 Erhvervsfordelingen for kvinder i Randers i %, 1787-1901

	1787	1801	1834	1850	1860	1870	1880	1901
Husarbejde	76	72	74	75	75	73	65	55
Håndarbejde	13	20	13	15	13	12	14	15
Håndværk	5	3	3	1	1	1	1	1
Handel	1	1	3	4	4	4	5	5
Undervisning	0	1	2	1	2	3	3	4
Kontor	0	0	0	0	0	0	0	3
Daglejer/arbejderske	3	2	4	2	3	2	8	7
Sygepleje	0	1	0	1	0	2	1	3
Beværtning	0	0	1	1	1	1	1	2
Andet	2	0	0	0	1	2	2	5
	100	100	100	100	100	100	100	100

Tabel 5 Erhvervsfordelingen for kvinder i Grenaa i %, 1787-1901

	1787	1801	1834	1850	1860	1870	1880	1901
Husarbejde	61	70	77	74	73	65	70	54
Håndarbejde	30	27	14	14	13	13	11	18
Håndværk	0	1	2	1	2	3	3	3
Handel	4	0	2	4	6	6	4	7
Undervisning	1	0	1	1	2	3	6	5
Kontor	0	0	0	0	0	0	0	2
Daglejer/arbejderske	0	0	0	2	0	5	1	6
Sygepleje	1	1	1	1	1	1	2	1
Beværtning	1	0	2	2	2	1	1	1
Andet	2	1	1	1	1	3	2	3
	100	100	100	100	100	100	100	100

Tabel 6 Erhvervsfordelingen for kvinder i Ebeltoft i %, 1787-1901

	1787	1801	1834	1850	1860	1870	1880	1901
Husarbejde	76	77	84	81	81	74	75	59
Håndarbejde	18	9	9	6	12	11	8	18
Håndværk	2	2	1	2	1	3	1	4
Handel	2	2	1	3	2	2	5	6
Undervisning	0	0	0	3	1	3	4	3
Kontor	0	0	0	0	0	0	1	1
Daglejer/arbejderske	0	3	2	3	1	4	1	2
Sygepleje	0	2	2	1	1	1	1	2
Beværtning	0	2	0	1	0	0	2	1
Andet	0	0	1	0	1	2	2	4
	100	100	100	100	100	100	100	100

*Kilde:
Folketællingerne
1787, 1801,
1834, 1850,
1860, 1870, 1880
og 1901.*

dårlige. Det resulterede i, at tjenestepigerne søgte andre måder at ernære sig på.⁵⁵ Den voksende efterspørgsel på konfektionsvarer og et stigende antal industrivirksomheder i især Randers blev i slutningen af 1800-tallet et reelt alternativ for kvinderne.

Med undtagelse af vaskekonerne, rullekonerne og ammerne fremgår det af folketællingerne, at det fortrinsvis var ugifte kvinder i alderen 15 til 30 år,

der arbejdede som hushjælp, samt et lille antal ældre enker. Det gav arbejdet karakter af at være et overgangserhverv, hvor de ugifte kvinder og de yngre enker fik lønnet arbejde og et sted at bo, indtil de evt. kunne indgå et giftermål eller finde et andet arbejde. Desuden fik de ældre enker tag over hovedet og mad på bordet, indtil de evt. kunne modtage offentlig forsørgelse, privat forsørgelse eller husly hos en slægtning. Kvindernes civilstand og socialstand var afgørende for, hvilken stilling de kunne få inden for husarbejdet. De ugifte kvinder arbejdede som tjenestepiger, husjomfruer, husholdersker, kokkepiger, stuepiger, kammerpiger, selskabsdamer, ammer eller barnepiger. Stillinger, hvor kost og logi var en vigtig del af lønnen. Af de ugifte kvinder var godt 75 % ansat som tjenestepige, efterfulgt af 2-13 % i de mere familiære og ansvarsfulde stillinger som husjomfru eller husholderske.

Størstedelen af tjenestepigerne i Nordøstjylland arbejdede som enepiger, det vil sige, de var det eneste tyende ansat i husstanden. Tjenestepigens vigtigste arbejdsområder i slutningen af 1800-tallet var rengøring, tøjvask og strygning, madlavning, børnepasning og servicering af herskabet. Tidligere havde tjenestepigerne også været en vigtig del af den mere selvforsøgende husholdning, hvor de også havde taget del i tøjrulning, ølbrygning, konservering, lysestøbning, syning og vævning.⁵⁶ Efterhånden som tjenestepigens arbejdsopgaver blev færre, steg antallet af enepiger i husholdningerne. Man kunne klare sig med mindre hjælp. Kun i de store husholdninger hos velhavende købmænd, håndværksmestre, fabrikanter og embedsmænd fremgår det af folketællingerne i anden halvdel af 1800-tallet, at arbejdsopgaverne stadigvæk blev fordelt mellem flere medarbejdere.

Arbejdet som tjenestepige, husjomfru og husholderske må ikke, hvad der ellers er kutyme i forskningen, ses som det samme erhverv.⁵⁷ En husjomfru forestod ofte husarbejdet i en større husholdning lige under husmoren, mens en husholderske ofte arbejdede i en mindre husholdning, hvor der ingen husmor var.⁵⁸ Som husjomfru og husholderske hørte kvinderne til i husstanden, men – modsat tjenestepigen – ikke i tyendegruppen. Det må have været afgørende for bedre socialt stillede, at deres døtre ikke blev regnet for tyende, når de skulle oplæres i husholdning.⁵⁹

Tjenestepigerne i de ekspanderende købstæder Randers og Grenaa kom overvejende fra landet og i stort omfang fra det nærmeste opland, mens Ebeltoft, hvor befolkningsudviklingen var stagneret, havde svært ved at tilbyde pladser til oplandets unge piger, der søgte arbejde i byen.⁶⁰

Mindst 2-6 % af kvinderne drev selvstændigt erhverv som vaske-, rulle- eller strygekoner. Andelen på 2-6 % er et absolut minimum, idet de gifte kvinder i lønarbejde sjældent ses i folketællingerne før 1901, ligesom vaske-, rulle- eller strygekoner, som tidligere nævnt, er stærkt underrepræsenterede i

håndværks- og industritællingerne. Vaske- og strygekonerne blev ofte købt ind på dagsbasis for at hjælpe med vasketøjet. Kvinderne var i overvejende grad enker og til dels gifte og fraskilte kvinder. Alle havde egen husstand, hvilket gav dem mulighed for også at passe egen husholdning og børn. Da tøjvask og strygning ikke var et arbejde, der fandt sted dagligt, blev hjælpen købt ind i perioder. Det var billigere, og det krævede ikke, at man tilbød logi. Antallet af vaske-, rulle- og strygekoner steg med årene, efterhånden som der fandt en arbejdsdeling sted inden for husarbejdet.

Håndarbejde

Efter husarbejde var, håndarbejde, det mest almindelige lønnede erhvervsarbejde blandt de erhvervsaktive kvinder i de tre købstæder i Nordøstjylland. Ifølge folketællingerne blev 6-30 % af både enker, fraskilte, gifte og ugifte kvinder forsørget ved håndarbejde. Mens der i første halvdel af 1800-tallet var en dominans af enker, der spandt, vævede og syede i eget hjem, og kun en mindre gruppe af gifte og ugifte kvinder der syede hjemme, var anden halvdel af 1800-tallet domineret af ugifte kvinder, der syede, både hjemme, på systuer og i Randers på fabrikker. Urbaniseringen skabte et stigende behov for konfektionsvarer. Konfektionsvarer blev fremstillet både hjemme, men også på de fremvoksende systuer og fabrikker. Det gav især fra omkring 1880 et mindre opsving i antallet af syersker i Randers, mens gennembruddet først kom i 1890'erne i Grenaa og i Ebeltøft.⁶¹

Hvilken type syarbejde kvinderne udførte afspejlede ofte, hvilken socialklasse kvinderne kom fra. For eksempel var der i manufakturhandler Christian Geismars broderivirksomhed i 1870'erne beskæftigede 55 *damer* til at brodere linned både på en systue og i eget hjem. De ansatte kvinder omtales konsekvent af Geismar som *damer* og ikke som piger eller koner.⁶² Finere håndarbejde som broderi og syning af modepynt var et respektabelt arbejde som middelklassens kvinder kunne udføre, mens grovere håndarbejde som spinning, kartning og vævning var forbeholdt arbejderkvinder.

Udviklingen skabte et behov for at ændre lovgivningen. Før Næringsloven af 1857 kunne kvinder jævnfør § 7 i Forordningen af 23. Maj 1800 kun ved særbevillinger fra magistraten få tilladelse til som selvstændige at sy kvindetøj. Forordningen var målrettet fattige værdige enker, der manglede et forsørgelsesgrundlag. I Forordningen af 23. Maj 1827 § 13 kom bestemmelsen til at omfatte alle fattige, værdige – dog gerne ældre – kvinder, og dermed også de gifte kvinder.⁶³ Det betød, at sypigen Maren Jørgensen i 1854 kunne anmode magistraten i Randers om at måtte fortsætte sin bestilling, på trods af at hun skulle giftes, hvilket blev imødekommet. Bevillingen skulle fornyes, når be-

villingstageren døde eller blev gift.⁶⁴ Forordningen gav også kvinderne mulighed for at ansætte fremmed hjælp og undervise i skræddersyning.

I Næringsloven af 1857 § 7 blev arbejdsområdet som selvstændig syerske gjort til fri næring, men kvindernes civilstand blev præciseret til enker, forladte, fraskilte og separerede hustruer samt ugifte kvinder, der var fyldt 25 år og var myndige. De gifte kvinder mistede dermed retten til i nødtilfælde at drive selvstændig næring inden for håndarbejde. Det ser dog ud til at de gifte kvinder, prøvede at omgås reglerne, og at de kunne slippe af med det, hvis næringen blev anset for ubetydelig. F. eks. prøvede den 39-årige Mariane Hansted, der var gift med malermester Peter Hansted i Randers, i 1897 at skaffe familien en supplerende indtægt ved at udføre broderiarbejde, mens Madamme Thomsen udførte håndstrikning. Arbejde de åbenlyst efterlyste i Randers Amtsavis og Randers Dagblad.⁶⁵ Næringsloven gjorde tillige arbejdsområdet mere bredt, da de uforsørgede kvinder nu også måtte fremstille modepynt, korsetter, kasketter og halsbind samt beklædning til kvinder og drenge under 10 år.

Næringslovens § 7 begunstigede dermed de uforsørgede kvinder ud fra et ønske om at imødekomme det stigende behov for billig arbejdskraft, tillige med at man kunne give flere uforsørgede kvinder et næringsgrundlag. Fremstilling af modepynt, korsetter, kasketter og halsbind mv. var ikke et arbejdsområde, hvor indtjeningsmulighederne var særlig gunstige, konkurrencen med mændene om arbejdet var derfor begrænset. Da en ændring af Næringsloven af 1857 omkring år 1900 var til debat i Landstinget, blev kvindernes rettigheder i loven diskuteret. Højremand og formand for næringslovens revision George Koch gav her udtryk for en vis bekymring for den udvikling anvendelsen af § 7 havde taget. Koch ytrede: *“...det har ikke været Meningens med § 7, og det har heller aldrig været anerkendt, at Kvinderne kunne etablere store Modeforretninger og dertil tage ganske fremmed Hjælp og oprette store og elegante Butikker.”* Hvis kvinderne ønskede dette, måtte de, mente Koch, erhverve et næringsbevis.⁶⁶ En bekymring, der var ganske ubegrundet, når det gjaldt de tre nordøstjyske købstæder. Gennem hele 1800-tallet var der i Randers, Grenaa og Ebeltoft kun en halv snes kvinder, der formåede at etablere større modeforretninger, hvor de havde personale ansat.⁶⁷

Ligesom kvinder inden for husarbejde kunne være usynlige i folketællingerne, så var de det også inden for håndarbejde. Et større antal syersker finder man derfor kun i de topografiske købstadsbeskrivelser og i håndværks- og industritællingerne. Som f.eks. de 15 skolepiger, der i 1811 syede handsker for Randers Handskefabrik, og de 143 kvinder, der syede handsker og broderede linned i eget hjem for henholdsvis Randers Handskefabrik og manufakturhandler Geismar i 1872.⁶⁸ De 143 syersker i 1872 er det samme antal kvinder,

Et af de mest kendte konditorier i Randers blev i år 1893 grundlagt som et hjemmebageri af den 36-årige ugifte Hansine Staugaard. I 1903 løste Hansine Staugaard, som den første kvinde i Danmark, næringsbrev som konditor. I Frk. Staugaard Damekonditori arbejdede der kun kvinder. Hansine Staugaard ses yderst til højre med dejsprøjt og skånermer. Foto: Randers Stadsarkiv.

som ernærede sig ved alle typer håndarbejde i folketællingen for 1870. Det indikerer, at det ikke er alle kvinder, der ernærede sig ved håndarbejde i Randers, som er medtaget i folketællingen. Det er typisk kvinderne, der arbejdede hjemme på akkord, der er udeladt.

Håndværksfag

Med en andel på 3-5 % havde randrusianske kvinder i håndværksfag størst beskæftigelse før vedtagelse af Næringsfrihedsloven af 1857. Ifølge folketællinger og borgerskabs- og næringsprotokollerne faldt antallet af kvinder i

håndværksfag til 1% fra 1850. Modsat var det i Grenaa og Ebeltoft, hvor 1-2 % af de erhvervsaktive kvinder ernærede sig ved håndværksfag før 1857, hvorefter andelen steg til 1-4 %. Kvindelige håndværkere i Nordøstjylland var altså ikke et særtilfælde eller en "absolut ener", som historikeren Inger Wiene har skrevet.⁶⁹

Indtil 1857 var det hovedsageligt enker, der arbejdede inden for håndværksfag. De fuldmyndige enker overtog ofte retten til at udøve faget efter deres afdøde mand. Selvom kvinderne udførte et håndværk, fik de ikke titlen af mester eller frimester. I folketællingerne før 1860 er de opført med betegnelsen "driver profession". Uden mestertitlen havde kvinderne ikke de samme rettigheder og forpligtigelser, en mester ellers havde i lavet og i købstaden.⁷⁰ Enken var oplært i faget og driften ved at hjælpe sin mand på værkstedet.⁷¹

I Randers stod lavene stærkt, og med indgangen til 1800-tallet kunne byen mønstre ikke mindre end 13 forskellige lav.⁷² Modsat var antallet af håndværkere i Grenaa og Ebeltoft i de forskellige fag så lavt, at ingen af byerne havde egne håndværkerlav. Dertil kom, at byernes størrelse betød, at antallet af håndværksfag også var begrænset. For håndværkerenkerne i Grenaa og Ebeltoft fik det afgørende betydning. Uden håndværkerlav var håndværkerenkerne ikke underlagt lavsretten, og enkerne mistede derved den hævdvundne ret til at føre ægtemandens håndværk videre. Det forklarer det forholdsvis lille antal af enker, der udførte håndværk før næringsfriheden i Grenaa og Ebeltoft, i forhold til Randers.

Enkerne arbejdede specielt i Randers som bl.a. bagere, hattemagere, handskemagere, kobbersmede, skomagere, rebslagere, brændevinsbrændere, smede, murere, vognmænd og guldsmede. En væsentlig årsag til at lavene og bystyrerne accepterede, at enkerne fastholdt et så vigtigt forsørgelsesgrundlag, var, at enkerne ved at beholde værkstedet i slægtens eje, sikrede familiens forsørgelse indtil en evt. søn eller ny ægtemand kunne overtage driften. Lavet eller købstaden skulle dermed ikke understøtte husstanden økonomisk, hvilket de i et vist omfang var forpligtet til. At man tillod enkerne i håndværksfagene skal altså ses som en social sikring af håndværksfamilierne, og en måde hvorpå købstæderne og lavene prøvede at begrænse deres sociale udgifter på.

De håndværksenker, der ikke forsatte i ægtemændenes erhverv, understøttede lavene i Randers ofte økonomisk. Den økonomiske støtte fra lavene kunne dog være meget forskellig, det viser to eksempler. I 1800-tallet var skomagerne nogle af de fattigste håndværkere i Randers, og måske af den årsag gik en stor del af lavets indtægt til sociale ydelser, som begravelseshjælp, sygdomshjælp og løbende støtte til skomagerenkerne. Bagerne derimod, der klarede sig økonomisk bedre end skomagerne, anvendte kun nogle få gange deres lavsindtægter til begravelseshjælp og sygdomshjælp, men brugte i stedet

lagt hovedparten af deres indtægter til administrative og organisatoriske formål.⁷³

Udviklingen i de tre undersøgte byer viser, at langt fra alle håndværksenker i købstæderne var sikret forsørgelse gennem lavsvedtægterne.⁷⁴ Købstaden skulle derimod have en vis størrelse med et vist antal udøvende håndværkere, før håndværkerne dannede lav og dermed også gav enkerne ret til erhvervet eller økonomisk støtte. Derudover kunne lavenes tradition, politik og praksis i den enkelte by variere med hensyn til, hvordan man støttede enkerne økonomisk. Begge dele fik afgørende betydning for håndværkerenkernes forsørgelsesmuligheder.

Med Næringsfrihedsloven af 1857 mistede enkerne fortrinsretten til håndværksfagene. Efterhånden som liberalisering af næringen øgede konkurrencen blandt håndværkerne og nye industriprodukter vandt frem, forsvandt enkerne gradvis fra de traditionelle håndværksfag. Hvor de før 1857 udgjorde mellem 85-94 % af kvinderne i håndværksfag i Randers, var deres andel i 1901 faldet til 25 %. I stedet fandt hovedsageligt ugifte kvinder fra middelklassen og underklassen beskæftigelse inden for håndværk. De arbejdede, modsat enkerne, inden for håndværk, der lå på grænsen til kvindeligt husarbejde: kagebagere, slagtere og frisører. Fag hvor de ugifte kvinder, som enkerne, ofte var selvstændige, men hvor de modsat enkerne ofte ingen medhjælpere havde. At få adgang til tekniske og fysiske krævende håndværksfag som tømmer, murer og smed, hvor der ingen traditioner var for kvindearbejde, og hvor man i stor udstrækning skulle stå i lære, gjorde fagene stort set utilgængelige for de ugifte kvinder.

Dertil kom, at man som håndværksmester skulle være i besiddelse af en vis kapital eller kreditværdighed for at kunne dække omkostningerne ved køb af næringsbrev og etablering af værksted eller virksomhed med faglærte medarbejdere, hvis man ikke havde arvet værkstedet efter sin far eller var i besiddelse af en arvet formue. En kreditværdighed de uuddannede kvinder må have haft sværere ved at erhverve end de faglærte mænd. Den manglende uddannelse betød, at de ugifte kvinder stod meget svagere end mændene med hensyn til at kunne trække på et kapitalstærkt netværk. Kvinderne havde f.eks. ingen tidligere mestre eller kollegaer, der kunne hjælpe dem med etablering af værksted, eller hvis værksted de kunne overtage under gunstige økonomiske forhold. Kvinderne var helt afhængige af om gode venner eller familie ville kautionere. At have profession som håndværkere stred tillige imod 1800-tallets fremspirende borgerlige idealer om, at kvinder hørte til i privatsfæren – hjemmet – ikke i værkstedet. En holdning der kunne gøre det sværere for kvinderne at blive accepteret af mandlige forretningspartnere.⁷⁵

Tillige fik de ugifte kvinder i alle tre byer arbejde inden for nye tekniske håndværksfag som fotografer og i Grenaa og Ebeltoft som typografer på de

nye aviser. I Randers, hvor lavene og fagforeningerne stod stærkt med mange medlemmer, modsat i Ebeltoft og Grenaa, ansatte trykkerierne dog ingen kvinder. Her ønskede man ikke kvindelige typografer, som man ikke alene anså som konkurrenter og løntrykker men også som dårligt uddannede.⁷⁶

I en undersøgelse af historikeren Vibeke Kold af elektronikarbejdere i København i 1900-tallet, fremgår det, at arbejdet på fabrikken var kønsbestemt, men også at arbejdet ikke altid vedblev at have det samme køn, når det ses i et længere tidsperspektiv.⁷⁷ Når man beskriver et arbejdet som traditionelt kvindearbejde eller mandsarbejde, skal man derfor gøre det med omtanke. Dette gør sig også gældende i Nordøstjylland, hvor kvinderne i en periode næsten fortrængte de mandlige typograferne i Grenaa og Ebeltoft. Hvor handskesyerskerne i Randers i slutningen af 1600-tallet overtog syarbejdet fra de mandlige handskemagerne, og hvor mejerskerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft med fremvæksten af andelsmejerier i slutningen af 1800-tallet blev erstattet af mandlige mejerister.⁷⁸ Man kan derfor konstatere, at hvad der på et givet tidspunkt og på et givet sted i samfundet bliver opfattet som traditionelt kvindearbejde, kan på et andet tidspunkt og andet sted blive opfattet som traditionelt mandsarbejde.

Handel

Et andet erhvervsområde, hvor Næringsfrihedsloven af 1857 også fik markant betydning, var handel. Fra 1787-1834 arbejdede 0-4 % af de erhvervsaktive kvinder i Randers, Grenaa og Ebeltoft ifølge folketællingerne, vejviserne og borgerskabs- og næringsprotokollerne inden for erhvervet handel. Med vedtagelsen af Næringsloven af 1857 og muligheden for kvinder for at drive handel uden næringsafgift steg antallet af kvindelige handlersker samt kvindelige medhjælpere i alle tre byer til 2-7 %. Hvor enkerne indtil 1860 udgjorde minimum 75 % af de kvindelige handelsdrivende, ændrede det sig brat med indførelsen af næringsfriheden i 1862. Andelen af enker faldt i alle tre byer til 30-50 %, mens andelen af ugifte kvinder steg til 40-60 %. De gifte kvinder blev også synlige i folketællingen i 1901 med en andel på 8-20 %.

Ændringerne i de handelsdrivende kvinders antal og civilstand skal ses ud fra, at Næringsloven af 1857, som tidligere nævnt, indførte fri næring for fraskilte, forladede, separerede hustruer og ugifte kvinder samt enker. Kvinder, der tidligere kun havde kunnet drive handel i henhold til Forordning af 23. maj 1800 og Forordningen af 23. marts 1827, hvis de havde fået byrådets særtilladelse.⁷⁹

Både før og efter næringsfriheden kunne de fuldmyndige enker overtage købmands- og høkerborgerskabet efter deres afdøde mænd. Som håndværks-

enkerne kunne de forvalte og disponere over forretningen, indtil evt. en søn blev myndig eller en ny ægtemand flyttede ind. Og som for håndværkerenkerne betød næringsfriheden og den deraf skærpede konkurrence, at også købmandsenkerne forholdsvis hurtigt forsvandt. En omlægning fra personlig kreditgivning til pengeinstitutter i anden halvdel af 1800-tallet gjorde det næppe lettere for de ikke uddannede enker at skaffe kapital eller kreditter til købmandshandel, ikke mindst hvis den almene opfattelse var, at middelklassens kvinder først og fremmest hørte til i hjemmet.⁸⁰

Modsat forordningen af 23. Maj 1827 gav Næringsloven af 1857 enkerne, de fraskilte, de forladte, de separerede hustruer og de ugifte kvinder decideret ret til at drive handel.⁸¹ Som i håndværksfagene afhang betalingen for et borgerskabs- og næringsbevis af, hvilken næringsadkomst man ønskede at erhverve. De bekosteligste var adkomsterne til engroshandel og købmandshandel, mens detailhandel og høkerhandel var væsentligt billigere. Tillige gjorde Næringslovens § 52 og § 53 også "*ringe handel*" til fri næring for enker, fraskilte, forladte, separerede hustruer og ugifte kvinder. Det betød, at loven ikke krævede, at kvinderne betalte for et næringsbevis for at drive handel med varer som: brød, kager, tråd, garn, lys, sæbe og legetøj. Ligesom mindre betydelige husholdningsvarer som mælk, fløde, æg, kartofler, grøntsager, indenlandsk frugt samt tørv og sand også blev fri handel. Næringsloven af 1857 videreførte dermed til dels den tidligere praksis, hvor fattige enker, fraskilte og fattige ugifte kvinder kunne søge byrådet om dispensation for loven, så de kunne drive småhandel med potter, frugt, brød og kager, og i visse tilfælde modepynt, de selv eller med fremmed hjælp havde fremstillet.⁸² Modsat Forordningen af 23. Maj 1827 udelukkede § 52 og § 53 i Næringsloven af 1857 helt de gifte kvinder. Loven gjorde det i stedet lettere for de uforsørgede ugifte kvinder at etablere sig som detailhandlere inden for småhandel.

Før 1800-tallet havde gifte kvinder i et vist omfang formelt haft ret til at drive selvstændig næring inden for handel, hvis ægtemanden gav sit samtykke hertil.⁸³ Det ændrede sig gradvis i 1800-tallet. Forordningen af 23. Maj 1827 udelukkede i høj grad de gifte kvinder, da den kun gav gifte kvinder, der var i sociale og økonomiske vanskeligheder, muligheden for at drive handel. Med Næringsloven af 1857 blev skridtet taget fuld ud, og de gifte kvinder blev fuldstændig udelukket. Herefter måtte ikke engang fattige gifte kvinder længere drive handel. Årsagen til denne skærpelse må søges i 1800-tallets liberalisering af handlen og den øgede konkurrence inden for faget, dertil kom den mere restriktive opfattelse af, hvad gifte kvinder kunne arbejde med, og at hun hørte til i hjemmet. Ligesom de forbedrede muligheder for at familier i nød kunne søge offentligt og privat hjælp gjorde, at fattige gifte kvinders forsørgelse sandsynligvis ikke længere blev anset som en nødvendig undtagelse.

De gifte kvinder forsvandt dog ikke fra handlen. En undersøgelse af detailhandlerne i anden halvdel af 1800-tallet i Randers viser, at de gifte kvinder trodsede loven og fortsatte med at drive handel, men at de nu gjorde det "uoffi-

I anden halvdel af 1800-tallet var Tændstikfabrikken Merkur i Randers en af byens største kvindearbejdspladser. I slutningen af 1890'erne blev fabrikken moderniseret og delvist mekaniseret, hvilket medførte at antallet af arbejdere faldt drastisk. Halvdelen af de nu omkring 30 piger og kvinder arbejdede i pakkeriet. Foto: Randers Stadsarkiv.

cielt”, men som tidligere med ægtemandens samtykke.⁸⁴ Det vil sige, at ægtemanden erhvervede borgerskabet og i princippet havde det overordnede økonomiske ansvar, men at hustruen i praksis drev butikken.

Næringsfriheden gjorde det midlertidig ikke lettere for de uforsørgede kvinder at etablere sig i økonomisk tungere brancher som købmand, manufakturhandler og isenkræmmer, der krævede kapital, uddannelse og erfaring. I Randers, Grenaa og Ebeltoft betød det ikke overraskende, at kvindernes indtjening var klart lavere end mændenes, der ofte arbejdede i mere indtægts-givende brancher.⁸⁵ Kvindernes forretning skulle i de fleste tilfælde klares fra hjemmet, huslejevrit, eller fra en billig lejet butik, en simpel trækvogn eller en kurv på armen.

Daglejersker og arbejdersker

Kategorien daglejersker/arbejdersker dækkede over både løst og mere fast ufaglært arbejde udført for byernes handelsdrivende, håndværkere og fabrikanter gennem hele 1800-tallet.

I perioden 1787-1870 arbejdede 2-4 % af de randrusianske kvinder som daglejersker/arbejdersker, men i de sidste årtier af 1800-tallet fik et voksende antal kvinder ufaglært og tillært arbejde på de ekspanderende randrusianske fabrikker. Arbejderskernes antal steg dermed til 7-8 %. Det mest almindelige var, at der kun var ansat en lille håndfuld kvinder på de små og mellemstore fabrikker i Randers. Kun på byens store kvindearbejdspladser, Prips Kartefabrik, Tændstikfabrikken Merkur, Justesens Stolefabrik og Junchers Klædefabrik, lå antallet oppe på 22-120 kvindelige fabriksarbejdersker. Dertil kom syerskerne på Randers Handskefabrik. Med en andel på 0-4 % lå antallet af daglejersker/arbejdersker i Grenaa og Ebeltoft gennem alle årene væsentligt lavere end i Randers. Dog er der en undtagelse. I Grenaa steg andelen til 6 % i 1901. Grundlæggelsen af Grenaa Dampvæveri i 1893 betød, at byen fik sin første egentlige kvindearbejdsplads. I Ebeltoft fandt kvinderne aldrig arbejde i den meget begrænsede industri, men de fortsatte med i mindre omfang at arbejde for byens håndværkere og købmænd.⁸⁶

De ufaglærte daglejersker/arbejdersker i Randers og Grenaa var beskæftigede i traditionelle kvindebrancher som tekstilindustrien, nærings- og nydelsesindustrien samt den kemiske industri. Brancher, hvor fagligheden og lønnen var lav. Mere atypisk var det, at de randrusianske kvinder også fandt beskæftigelse i trævareindustrien med fremstilling af karter og stole.⁸⁷

Hvor fabriksarbejde indtil midten af 1800-tallet var en beskæftigelse hovedsageligt for enker, gifte kvinder og – i Randers – piger under 14 år, blev det i slutningen af 1800-tallet et arbejdsområde for især ugifte kvinder og i mindre omfang enker. I Randers udgjorde de ugifte kvinder i 1880 26 %, i 1901 var denne andel fordoblet til 52 %, mens enkernes andel faldt fra 48 % i 1880 til 29 % i 1901. De gifte kvinders andel faldt fra 24 % i 1880 til 14

% i 1901, hvorimod de fraskilte kvinder lå stabilt med 4 % i både 1880 og 1901.

Det voksende antal daglejersker/arbejdersker blev i stort omfang mere eller mindre fuldtidsansatte, efterhånden som kvindernes arbejde flyttede fra hjemmene til fabrikkerne. Om ændringen af arbejdsstedet var årsagen til, at et stigende antal ugifte kvinder i Randers fik ansættelse på fabrikkerne i stedet for enkerne og gifte kvinder, kan ikke siges med sikkerhed. Men arbejdernes forbedrede økonomiske vilkår i 1890'erne, og enkernes øgede mulighed for privat og offentligt støtte må have gjort, at færre gifte kvinder og enker var tvunget ud på arbejdsmarkedet. Ligesom en øget befolkningstilvækst i Randers og Grenaa af unge kvinder gav et voksende og alternativ rekrutteringsgrundlag for fabrikkerne.

Undervisning

Et opadgående børnetal og en skolelov, der i 1814 havde indført undervisningspligt, betød et stigende antal offentlige og private skoler, der krævede flere lærer og lærerinder. Privatundervisningen var fri næring i købstæderne, og byerne stillede dermed ikke krav om en egentlig uddannelse, men erhvervet krævede et vist omfang af uddannelse og dannelse. I de offentlige skoler var der derimod i 1818 kommet et krav om, at de seminarieuddannede lærere, skulle gives fortrinsret til de offentlige lærerstillinger. Først med en lovændring i 1867 fik kvinderne mulighed for ansættelse i de kommunale skoler i købstæderne.⁸⁸ Indtil da måtte kvinderne i de tre nordøstjyske byer kun give privatundervisning eller undervise på private skoler.

Kvindernes socialstand var en blanding af enker samt gifte og ugifte kvinder. Indtil 1870 underviste mellem 1-2 % af de erhvervsaktive kvinder i Randers, Grenaa og Ebeltoft piger og mindre børn i basale boglige færdigheder samt i håndarbejde og musik. De sidste årtier af 1800-tallet steg andelen af lærerinder til 3-6 %. Et voksende antal ugifte seminarieuddannede "frøkner" fandt beskæftigelse på de store private pigeskoler i Randers og fra 1880'erne på de kommunale skoler.⁸⁹ Grenaa Byråd ansatte de to første lærerinder på Kommuneskolen i 1876, men ingen af de to lærerinder var seminarieuddannede. Først 20 år senere fik Kommuneskolen i Grenaa sine første seminarieuddannede lærerinder. Et årti senere end Randers.⁹⁰ I Ebeltoft fik den kommunale skole sin første lærerinde i 1882. Heller ikke i Ebeltoft krævede byrådet en egentlig uddannelse. Ved århundredskiftet fandtes der fortsat kun mandlige seminarieuddannede lærere på kommuneskolen.⁹¹

Det er tydeligt, at det generelt var sværere for de seminarieuddannede lærerinder at finde offentlig ansættelse især i de mindre byer, hvor lærerstillin-

gerne var få. Lærerfaget var ved at blive professionaliseret, og det var kvinderne en vigtig del af, men det skete med forskelligt tempo i de tre købstæder. Kvindernes civilstand blev også af afgørende betydning. Med et stigende krav om en egentlig faglig uddannelse udelukkede man efterhånden middelklassens enker fra arbejde som lærerinder. Erhverv de tidligere havde været en væsentlig arbejdskraft indenfor.

Telefonister, kontorister og bogholdere

Et nyt erhvervsområde for de efterhånden bedre uddannede ugifte middelklasse døtre dukkede op i 1860'erne, da telegrafens og senere telefonens blev en del af de tre byers moderne bekvemmeligheder.⁹² Men det var først med indgangen til det nye århundrede, at de lavtlønnede kvinder også i større omfang fandt beskæftigelse på kontorerne i Nordøstjylland. Behovet for kontorpersonale opstod med urbaniseringens og industrialiseringens ændrede arbejdsdeling, hvor et voksende antal virksomheder adskilte produktionen og tilrettelæggelse af arbejdet, og hvor den øgede offentlige forsyning, handel og pengeøkonomi skabte behov for separat administration.

Det var kun i Randers de kvindelige bogholdere i et mindre omfang blev ansat på offentlige kontorer som posthuset, sygehuset og gasværket og i større omfang som kasserere i byens butikker og som bogholdere ved handelsfirmaer og fabrikker. Kvindelige kontorister, der arbejdede mere bredt på kontorerne med arbejdsopgaver som skrivning, arkivering og registrering, fandtes men var få i både Randers og Grenaa. Det var derfor i slutningen af 1800-tallet i stor udstrækning mænd, der udførte kontoristens arbejdsopgaver i Randers, Grenaa og Ebeltoft. Det kvindelige kontorpersonale i Randers var i stedet stærkt repræsenteret i mere ansvarsfulde stillinger som bogholdere og kassere. Således var en tredjedel af byens bogholdere og knap totredjedele af byens kasserere kvinder i 1901. Derimod var der få i Grenaa og næsten ingen kvinder på kontorerne i Ebeltoft; middelklassens ugifte kvinder var her hovedsageligt at finde på telefoncentralerne. Antallet af kontorarbejdspladser var få i de to byers begrænsede industri, offentlige forsyning og handelsvirksomhed. Der var ikke plads til kvinderne, selv om de som så ofte var billigere at ansætte end mændene. Den senere mere kønsbestemte arbejdsdeling på større kontorer som historikeren Kirsten Geertsen bl.a. har undersøgt, hvor næsten kun kvinderne udførte arbejdet som kontorister, var endnu ikke indtruffet i Nordøstjylland.⁹³ Her var mændene stadigvæk den vigtigste arbejdskraft i de mindre ansvarsfulde stillinger som kontorister.

Det ikke fysisk krævende arbejde på kontoret, blev anset for at have så "dannet" en omgangstone, at det blev et respektabelt arbejde for middelklas-

sens kvinder.⁹⁴ Dansk Handels- og Kontormedhjælper Tidende opremsede i 1911 en række dyder til kontoristerne. De skulle være ærlige, trofaste, lydige, høflige og flittige samt have sans for orden og akkuratesse.⁹⁵ At kvinder også blev anset for gode til talbehandling, afspejles i de mange kvindelige bogholdere og kasserer i Randers.

Sygepleje

Sygehusdriften og plejen blev i de tre købstæder administreret og ofte også udført af en mandlig økonom, der stod under en læge. Til hjælp i plejen havde økonomien en syge- og gangkone samt en vågekone til aften- og nattevagterne. Syge- og gangkonen var ofte hans hustru, eller det kunne være lidt ældre kvinder med et godt helbred, som hørte til tyendeklassen. Da **Randers Kjøbstads Sygehus** i 1897 annoncerede efter gang- eller vågepiger, skulle pigerne medbringe deres skudsmålsgang til ansættelsessamtalen.⁹⁶

En uddannelse for sygepleje blev oprettet i Danmark i 1863 på Den danske Diakonissestiftelse i København og i 1876 på Københavns Kommunehospital. Den medicinske og tekniske udvikling havde skabt et behov for sygeplejersker

Overlæge Otto Larsen ved Randers Kjøbstads Sygehus var en velhavende mand. Omkring år 1900 havde han ansat både tjener/kusk, kokkepige, barnepige, stuepiger og –siddende – husjomfru til at tage sig af ham, hans hustru og fire børn. Til husholdningen var desuden tilknyttet Vaske-Katrine, Rulle-Jørgen og altmuligmanden Gammel-Jørgen. Foto: Randers Stadsarkiv.

med større faglighed. Diakonissestiftelsen satsede direkte på at få deres uddannede sygeplejersker ansat på landets provinssygehuse. Et af de første provinssygehuse, hvor der blev antaget diakonisser, var i 1874 på det nyopførte kommunale Randers Kjøbstads Sygehus. I 1884 fandt den først sygeplejeuddannede diakonisse også vej til Grenaa, hvor Johanne Nielsen fik arbejde i hjemmesygeplejen. Først fem år senere fik hun en sygeplejekollega på Epidemihuset. Et amtssygehus blev først opført i Grenaa i 1901. I Ebeltoft var det første amtssygehus blevet bygget i 1864, men selv efter opførelsen af et moderne epidemisbygningshus i 1892 ansatte man ikke uddannede sygeplejersker før i 1916. Diakonisser blev aldrig, som i Randers og Grenaa, en del af sygeplejen i Ebeltoft.⁹⁷

Hvor syge-, gang- og vågekonerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft ofte var lidt ældre gifte kvinder eller enker, var de uddannede diakonisser og nonner ved optagelsen yngre, ugifte kvinder. Som lærerinderne blev enkerne og de gifte kvinder i sygeplejen efterhånden fortrængt fra arbejdsområdet af ugifte kvinder fra en højere social klasse end dem selv. Idealet for, hvem der skulle forestå sygeplejen på sygehusene, ændrede sig dermed i anden halvdel af 1800-tallet. Fra at være ældre enker og koner der *“..være ædruelig, reenlig, høflig og sædelig..”*, til at være dannede damer, der følte et kald til arbejdet, og som levede op til tidens kvindelige dyder som omsorg og empati.⁹⁸ Virkeligheden kunne dog være langt fra idealet, og i de første årtier af den moderne sygepleje var f.eks. det sociale rekrutteringsgrundlag blandt sygeplejerne på Københavns Kommunehospital bredt.⁹⁹

Thejomfruer, kunstberidere og kirkekoner

Mellem 0 og 2 % af kvinderne arbejdede i den undersøgte periode inden for beværtning, mere præcis arbejdede de som værtshusholdere, thejomfruer, hotelejerne, restauratricer, spiseværtinder og pensionærinder. Et arbejdsområde der gennem alle årene var domineret af enker.

Mellem 0 og 5 % fandt arbejde inden for et bredt spekter af erhverv, som det kan være svært at placere i andre kategorier, blandt andet fordi de var selvstændige. De arbejdede som inkassatorer, kludesamlere, bybude (udbringning af aviser, breve, varer og medicin ud for byernes dagblade, butikker, sagførere og læger), kirkekoner (hjælper til i kirken med bl.a. at holde vagt og gøre rent), bælgekoner (trådte blæsebælgen til orglet i kirken), badebestyrere, asylbestyrere, blomsterbindere, skuespillere, kunstberidere, plakatkoner (ophængte plakater i det offentlige rum), organistinder, tørvekoner, fremstillende sæbe og papirsblomster, malkekoner og drivende landbrug. For alle tre byer gjaldt det, at antallet af brancher, hvor kvinder arbejdede steg med indgangen til 1900-tallet.

Konklusion

Som noget nyt i forskningen gives der i denne artikel et totalt billede af kvinders forsørgelsesgrundlag i tre danske provinsbyer igennem en lang tidsperiode. Artiklens undersøgelse af kvinders forsørgelsesgrundlag i provinsen er et område, der ikke tidligere er blevet undersøgt. Den tidligere forskning har næsten uden undtagelse haft hovedstaden som fokusområde. Resultatet af undersøgelsen viser, at kvindernes forsørgelsesgrundlag i de tre provinsbyer var overraskende stabilt på trods af de forskellige økonomiske og demografiske forandringer Randers, Grenaa og Ebeltoft gennemgik i perioden. Undersøgelsen viser dermed, at der ikke sker noget radikalt brud i forsørgelsesgrundlag i forbindelse med 1800-tallets omfattende samfundsændringer. Dermed bryder undersøgelsen med den nuværende forsknings opfattelse. Den billige kvindearbejdskraft fik betydning, som bl.a. historikeren Bente Rosenbeck skriver, for fremvæksten af industrisamfundet, men den ændrede ikke afgørende ved kvindernes overordnede forsørgelsesgrundlag i de tre provinsbyer.¹⁰⁰ Artiklens formål er ligeledes at give en forståelse for denne kompleksitet, der lå bag kvindernes forholdsvise stabile forsørgelsesgrundlag. Som analysen viser, afhæng forsørgelsesgrundlaget af køn, alder, civilstand, socialstand, uddannelse og evner samt de retslige, økonomiske og erhvervsmæssige muligheder Randers, Grenaa og Ebeltoft tilbød. En anden væsentlig faktor var ægtemandens, lavenes, fagforeningernes, byrådenes og statens villighed til at inkludere kvinderne på arbejdsmarkedet. Disse parametre ændrede sig gennem hele 1800-tallet. På trods af ændringerne i disse kriterier forblev forsørgelsesgrundlaget i den undersøgte periode stabilt. Ifølge folketællingerne blev 36-50 % af kvinderne forsørget af familie, 22-34 % blev forsørget af ægtemænd, 17-26 % var selvforsørgende i eget erhverv, 0,5-11 % levede af offentlig hjælp og 1-8 % af formue, legater eller pension.

Langt hovedparten af kvinderne blev århundredet ud forsørget af deres ægtemand, far eller mandlig værge. De omfattende samfundsændringer afspejles derimod i de forskydninger, der fandt sted i erhvervskategorierne, især mht. kvindernes civilstand og alder. Efterhånden som et større antal ugifte kvinder forlod tyendefaget, fik de i stedet arbejde som daglejersker/arbejdersker og syersker; erhverv som indtil de sidste årtier af 1800-tallet var blevet udført af især enker og gifte kvinder. Da fabriksarbejdet ændrede karakter fra hjemmearbejde til arbejde på selve fabrikken betød det, at kvinder uden børn her fik et bedre beskæftigelsesgrundlag end kvinder med børn. Fordi urbaniseringen og en faldende dødelighed samtidig øgede befolkningstilvæksten i Randers og Grenaa af unge kvinder – og mænd, fik fabrikanterne et voksende og et alternativt rekrutteringsgrundlag.

Enkerne og de gifte kvinder fandt i stedet beskæftigelse inden for vask,

rulning og rengøring. Arbejdsområder, der gjorde det lettere for kvinderne at passe egen husstand og børn. Vask, rulning og rengøring var arbejdsområder, der var i vækst, efterhånden som relativt færre husholdninger havde tjenestepiger, og antallet af tjenestepiger faldt per husstand. Dertil kom, at antallet af især yngre enker i byerne faldt, idet levealderen for mænd steg.¹⁰¹ Enkernes øgede mulighed for at opnå privat og offentligt understøttelse sammen med den stigende velstand i 1890'erne medførte, at relativt færre enker var tvunget ud på arbejdsmarkedet.

Da samtidens opfattelse af, at forsørgelsespligten for den gifte kvinde lå hos ægtemanden, og at kvinderne hørte til i hjemmet hos børnene, blev stadig stærkere i 1800-tallet, forsvandt de gifte kvinders ret til selvforsørgelse også i lovgivningen. Hvor Forordningen af 23. Maj 1800 og Forordningen af 23. Maj 1827 havde givet gifte kvinder i økonomisk og social nød mulighed for at drive selvstændig næring indenfor håndarbejde, håndværk og handel, var denne muligheder ikke længere til stede i Næringsloven af 1857. Dette betød dog ikke, at de gifte kvinder i praksis stoppede med at drive selvstændig næring. De gifte kvinders indtægt var ofte en økonomisk nødvendighed i fattige familier, derfor trodsede de fattige familier loven, og kvinderne fortsatte med at sy, handle og drive beværtning. Hertil var ægtemandens fulde samtykke dog en juridisk nødvendigt. Det betød, at ægtemanden erhvervede borgerskabsbeviset og dermed i princippet havde det overordnede økonomiske ansvar, men at hustruen i realiteten drev systuen, butikken eller beværtningen. Det var ikke kun fattige gifte arbejderklasse kvinder, der var tvungen til at søge lønarbejde, også middelklassens gifte kvinder kunne af økonomiske grunde være tvungen ud i et erhvervsarbejde, og dermed gik de imod tidens herskende borgerlige kvindeideal. Man finder middelklassens gifte kvinder indenfor håndværk, detailhandel, finere håndarbejde, pension og undervisning.

Næringsloven af 1857 er ofte blevet set som en landvinding for kvinders forsørgelsesmuligheder, men dette er kun til dels rigtigt. For det første skal Næringsloven af 1857 ikke ses som et lovgennembrud, men i stedet som en videreførelse af tidligere lovgivning, hvor fattige kvinder kunne søge byrådet om dispensation fra loven for at kunne blive forsørget. For det andet fortrængte den øgede økonomiske konkurrence, der fulgte med loven, middelklassens kvinder, købmandsenkerne fra købmandshandlen og håndværkerenker fra håndværkerfagene. For det tredje medførte Næringsloven af 1857 frem til 1901 en forringelse for de gifte kvinders forsørgelsesmuligheder, idet kvinderne kategorisk blev udelukket for at søge selvstændig borgerlig næring.

Fortrængningen af håndværksenkerne fandt dog stort set kun sted i Randers, idet Grenaa og Ebeltoft havde så få håndværksfag og så få håndværkere,

at håndværkerne ikke dannede egne håndværkerlav. Uden håndværkerlav var håndværkerenkerne ikke underlagt lavsretten, og enkerne havde derfor ikke den ellers hævdundne ret til at føre ægtemandens håndværk videre. Langt fra alle håndværksenker i købstæderne var altså sikret forsørgelse gennem lavsvedtægterne. En købstad skulle altså have en vis størrelse med et vist antal udøvende håndværkere, før håndværkerenkerne fik ret til at udøve deres af-døde mands erhverv. Dertil kom at tradition, politik og praksis varierede lavene imellem med hensyn til, i hvilket omfang man støttede enkerne.

Kvindernes muligheder for forsørgelse kunne altså ændre sig brat, hvis ægtemanden, faren eller formynderen døde uden at efterlade sig formue eller pension, og lavet eller den øvrige familie ikke trådte til som forsørger. De uforsørgede kvinder havde herefter to valgmuligheder. De kunne ansøge om offentlig eller privat hjælp, eller de måtte finde sig et lønnet arbejde. Mulighederne afhang her især af deres socialstand/klasse, civilstand, uddannelse og alder.

Borgerskabets og middelklassens kvinder søgte først og fremmest hjælpen inden for den private filantropi og velgørenhed. Afhængig af alder og civilstand havde borgerskabets og middelklassens kvinder også mulighed for at ansøge om legater eller støtte hos private velgørenhedsforeninger. Underklassens kvinder havde ikke de samme muligheder. Ældre, enker og syge var i stort omfang henvist til den deklasserende offentlige fattighjælp, der udmøntede sig i kontanter, naturalier, børnepasning eller som bopæl i fattighuse, på fattiggårde eller arbejdsanstalter. Kun få legater var beregnet for underklassen. Søgte borgerskabets og middelklassens kvinder om offentlig fattighjælp medførte det, at de socialt set rykkede ned i underklassen.

Undersøgelsen viser også, at kønnet var af afgørende betydning for kvindens og mandens forsørgelsesmuligheder. Idealet for borgerskabet og middelklassen var, at kvinderne først og fremmest skulle forsørges af ægtemanden/familien. Kvinden skulle kun i nødstilfælde modtage offentligt/privat hjælp eller være selvforsørgende og udføre lønnet erhvervsarbejde. Manden derimod skulle forsørge sig selv og i kraft af sin rolle som husstandens overhoved også forsørge husstanden/familien. En holdning, der gjorde, at gifte kvinder og ugifte døtre ofte forsvandt ud af kildematerialet. På trods af dette ideal, så var mellem en fjerdedel og en tredjedel af kvinderne i Nordøstjylland fra 1787 til 1901 helt eller delvist selvforsørgende. Antallet af kvinder, der havde et bierhverv, er her estimeret til minimum at udgøre 4-8 % i Randers, 2-4 % i Grenaa og 1-2 % i Ebeltoft. Jo større byen var, jo større var andelen af kvinder, der havde bierhverv. Muligheden for at få et bierhverv var ganske enkelt størst i en større by.

Udbuddet af erhvervsarbejde og omfanget af offentlig og privat hjælp var

forskelligt for kvinderne i de tre byer. Selvom Randers, Grenaa og Ebeltoft var underlagt den samme lovgivning, blev offentlige og private tiltag først og i højere grad indført i Randers og sidst og i mindre omfang i Ebeltoft. Randers var først med tiltag som legater, stiftelser, børneasyl, fattiggård, arbejdsanstalt, tvangsarbejde og alderdomsasyler.

Også når man ser på byernes erhvervs muligheder, var der forskelle byerne imellem. Randers ansatte som den første by uddannede lærerinder og sygeplejersker. Hvorimod de første kommunalt ansatte seminarieuddannede lærerinder i Ebeltoft først dukkede op i det 20. århundrede. Det ser ud til, at det generelt var sværere for borgerskabets og middelklassens kvinder at konkurrere med mændene om arbejde inden for uddannelse og kontorarbejde i de helt små provinsbyer, hvor respektable arbejdspladser for både mænd og kvinder var få. Var antallet af respektable arbejdspladser højt, vandt middelklassens kvinder hurtigere indpas. Også for arbejderklassens kvinder var udbuddet af erhvervsarbejde størst i Randers. Det var her fabrikkerne først skød op, det var her fabrikkerne i langt større omfang vandt fodfæste, og det var her arbejdsdelingen inden for husarbejde og håndarbejde slog kraftigst igennem. De yderst få fabrikker i Grenaa og Ebeltoft betød også, at de to byers piger ikke blev ansat som børnearbejdere, her valgte man drengene.

På trods af disse forskelle var den overordnede erhvervsstruktur frem til 1890'erne overraskende ens for kvinderne i de tre byer. Årsagen hertil var, at arbejdet som husarbejde og håndarbejde forblev gennem hele århundredet det altdominerende lønarbejde for kvinderne i Randers, Grenaa og Ebeltoft. Med undtagelse af få brancher som karte-, handske-, tændstik-, og tekstilindustrien fik kvinderne ikke en afgørende rolle i industrien i Nordøstjylland i det 19. århundrede. På de store og mellemstore arbejdspladser i Randers som f.eks. togvognsfabrikken Scandia, Maskinfabrikken Strømmen, Thostrup Tobaksfabrik, på havnen, på byggepladserne og på kommunens arbejdspladser spillede de kvindelige arbejdere en meget lille eller ingen rolle.

Spillede kvinderne ikke en afgørende rolle som arbejdersker i industrien i Nordøstjylland i 1800-tallet, så fik kvinderne større betydning for fremkomsten af socialhjælpsstaten. Kvinderne i specielt Randers og til dels i Grenaa var med indgangen til det ny århundrede blevet dominerende som faguddannede inden for uddannelse og sygepleje og til dels inden for velgørehedsarbejde.

Denne undersøgelse viser ikke alene vigtigheden af at knytte historisk analyse til et stort empirisk kildemateriale, men også at historien skal ses både i et økonomisk og demografisk perspektiv samt i et langt tidsperspektiv, før at man kan danne sig et helhedsbillede af et lands historiske udvikling. På den måde er det også muligt at sætte eksisterende undersøgelser ind i et nyt perspektiv.

En tilsvarende undersøgelse af forsørgelsesgrundlaget i København gennem hele 1800-tallet vil kunne fastslå, om den stabile udviklingen i provinsen var analog med hovedstadens, eller om Københavns væsentligt højere indbyggertal, mere fremskredne urbanisering og betydelige industri gjorde, at udviklingen i kvindernes forsørgelsesgrundlag her blev markant anderledes end i provinsen.

Noter

1. Birte Broch, *Kvindearbejde og kvindeorganisering, Kvindernes i konfektionsindustrien 1890-1914*, SFAH 1977, Aarhus. Birgitte Possing, *Arbejderkvinder og kvindearbejde i København ca. 1870-1906*, Serie om kvindeforskning 2, Aalborg 1980. Esther Petersen, *Fra opvarter til sygeplejerske*, Dansk Sygeplejeråd 1988. Adda Hilden og Anne-Mette Kruse (red.), *Pigernes skole*, Aarhus 1989. Dorthe Chakravarty, *Tjenestepigerne*, Informationsforlag 2015. Tinne Vammen, *Rent og urent*, København 1986. Inger Dübeck, *Kobekoner og konkurrence*, Kbh. 1978. Inger Dübeck, *Kvinder, familie og formue*, Kbh. 2003. Inger Dübeck: Legal status of widows in Denmark 1500-1900, *Scandinavian Journal of History*, 29:3f, 2004. Anette Faye Jacobsen, *Husbondret. Rettighedskultur 1750-1920*, Museum Tusulanums Forlag 2008. Kari Melby, Anu Pyllkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek. Äktenskap och poetik i Norden*. Makadam Forlag 2006. Jytte Larsen, *Også andre hensyn. Dansk ligestillingshistorie 1849-1915*, Aarhus 2010.
2. Jørgen Peter Christensen, *Fabriksarbejdere og funktionærer 1870-1972*, bind 6, *Dansk Industrihistorie*, Odense 2002. Ida Blom (red.), *Kvinner i den vestlige verden. Fra år 1500 til i dag*. Cappelen Akademisk Forlag 2005. Rachel Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, Arizona State University 2005.
3. Louise A. Tilly og Joan W. Scott, *Women, Work & Family*, London 1987.
4. Beachy, Craig and Owens, *Business and Finance in Nineteenth-century Europe*, Oxford's New York 2007.
5. Anvendelsen af analyseparametre er inspireret af sociologen Leslie McCall, som sonderer mellem tre idealtyper intersektionalitetsanalyse: anti-kategoriale, intra-kategoriale og inter-kategoriale. Her er valgt McCalls egen, den inter-kategorial, hvor der fokuseres på sammenligning på tværs af kategorier, og hvor kategorierne ses som en måde at begrebsliggøre strukturelle forhold på. S. Jensen og A. Christensen, Intersektionalitet som sociologisk begreb, *Dansk Sociologi* nr. 4/22 årg. 2011, s. 72-88.
6. Folketælling: Randers, Grenaa og Ebeltoft på www.Arkivalieronline.dk.
7. Hans Chr. Johansen, *Danish Population History 1600-1939*, Odense 2002, s. 91-94, s. 132. Ole Degn, *Alle skrives i mandtal, Folketællinger og deres brug*, Arkivernes informationsserie, Gad 1991.
8. Fuchs, 2005, s.14.
9. Hanne Schaumburg Sørensen, Bag lås og slå – fangerne i Randers Arrest 1787-1901, *Årbog 2016 Museum Østjylland*, s. 13f.
10. For en kritisk gennemgang af folketællingerne se Rich. Willerslev, *Studier i dansk industrihistorie 1850-1880*, Einar Harks Forlag, Kbh. 1952, s. 11ff.
11. For en kritisk gennemgang af håndværks- og industritællingerne se Hans Chr. Johansen, *Industriens vækst og vilkår 1870-1973*, bind 1, *Dansk industri efter 1870*, Odense 1988, s. 40ff og Willerslev, 1952, s. 29ff.
12. Statistiske Meddelelser 1889, 4. rk. 2. bd. 5 hf: 10. Danmarks Håndværks- og Indu-

strivelseskompetence, Kbh. Statistiske Meddelelser 1898, 4. rk. 2. bd. 5 hf: 11. 1899, 5. rk. Litra A nr. 1: 9.

13. Søren Bitsch Christensen og Søren Toft Hansen: Industrialiseringen i Randers – et lokalstudium, *Erhvervshistorisk Årbog* 1992, s. 102ff.

14. Larsen, 2010, s. 92-94. I sin doktorafhandling "*Købekoner og konkurrence*" fra 1978 påviser Dübeck, at de gifte kvinder, og tildeles de ugifte kvinder, indtil 1800-tallet har kunnet påtage sig formueretlige forpligtigelser, og at de besad en vis råderet over egen formue. Dübeck mener ikke, at de gifte kvinder var helt umyndige, men de havde et vist økonomisk og juridisk råderum. Dübeck, 1978, s. 612-613. Dübeck, 2003, s. 308, s. 324. Alstrup og Olsen, *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk*, bind 1, Højbjerg 1991, s. 506. Anette Jensen, *Fra selvfølge til symbol – ægteskabet i krydsfeltet mellem stat, kirke og befolkning i 1800-tallet*, Upubliceret Ph.d. afhandling Syddansk Universitet 2003, s. 127-130. Betænkning nr. 1285, Underholdsbidrag 1994, Skatte Lovrådets udtalelse om den skattemæssige behandling af underholdsbidrag til ægtefælle og børn, s. 14-19.

15. Vammen, 1986, s. 45-47.

16. Historikeren Louise Tilly og sociologen Joan Scott mener, at kvinders arbejde skal ses i relation til familien, og at familien skaber en vis kontinuitet i den samfundsøkonomiske udvikling. I det pre-industrielle samfund kalder Tilly og Scott familien, der havde organiseret arbejdsopgaverne i husstanden efter alder og køn, for en "family economy". I det industrielle samfund, hvor arbejdsopgaver for en familie i stigende grad blev flyttet ud af huset, og hvor familien derfor blev lønmodtagere, resulterede det i en "family wage economy". Også her var arbejdet fordelt efter køn og alder. Den stigende velstand, der fulgte med den teknologiske udvikling, betød at familien i stigende grad fik en forbrugsøkonomi, en "family consumer economy". Under alle tre "familie økonomier" arbejdede hustruen og døtre, hvis det var en økonomisk nødvendigt for familien f.eks. på grund af ægtemandens sygdom, dødsfald eller arbejdsløshed. Den stigende velstand og faldende børnedødelighed gjorde dog, at kvinderne udførte mindre lønarbejde, og de kunne i større omfang bruge tid på familien og hjemmet. Tilly og Scott, 1987, s. 227-232.

17. Danske Lov, Femte Bog, 1. Cap., 13. Art. Lov om Haandværks- og Fabriksdrift samt Handel og Beværtning m.m. af 29. december 1857 § 6 og §7 stk. 5. Dübeck, 2003, s. 315.

18. Wikander, 1999, s. 41.

19. Henrik Pontoppidan: *Den Danske Atlas*, bind 4, København 1768, genoptryk Rosenkilde og Bagger 1968, s. 366. Atlasset informationer bygger på indberetninger fra lokale præster, borgmestre, stiftsmænd m.v. Hermann Rhode, *Erindringer fra min Barndom i Randers*, Randers 1956, s. 29. Johanne Meyer, Københavns eneste kvindelige Tandlæge, *Hvad vi vil*, nr. 25, årg. 3, 1890, s. 169. Randers Arbejderblad 28. april 1898. Historikeren van der Heuvel har påvist, at mange gifte kvinder passede købmandshandlen, når hollandske købmænd var på handelsrejse. Danielle van der Heuvel, *Women and Work in the early modern Netherlands, women's work in trades*, Fifth European Social Science History Conference, Berling 2004, s. 2. Mette Guldberg, Købmænd, Sipperne og hollandsfarten, *Kulturstudier*, nr. 1, 2014, s. 96f. Historikeren Guldberg påpeger, at det også var almindeligt at danske købmænd tog bort på handelsrejser.

20. Rigsarkivet (RA), Randers Byfoged, Strafferegister, Arrest Journalen 1847-1901.

21. Johansen, 2002, s. 111ff, s. 154, s. 205. I gennemsnittet indgår kvinder, der var gift mere end en gang. Vielsesalderen var højere i byerne end på landet.

22. Larsen, 2010, s. 94. Dübeck, 1978, s. 613.

23. Randers Stadsarkiv (RSA): Folketællingen Randers 1880. Aarhus Stifts-Tidende 24. juli 1873. Dagens Nyheder 10. august 1875. Randers Amtsavis 2. februar 1879, 30. december 1880, 21. marts 1882, 11. juli 1883, 11. november 1884. Randers Dagblad 23.

- april 1885, 19. december 1885, 22. marts 1886, 23. marts 1886, 5. maj 1888, 17. oktober 1889, 1. april 1891, 6. august 1897.
24. Peter Wessel Hansen, *Den skjulte fattigdom, Middelklassens fattige i København 1750-1850*, Det Humanistiske Faktuelte, Københavns Universitet 2013, s. 232-239.
25. Randers Dagblad 10. marts 1897. Randers Amtssavis 28. september 1897. RA: www.Arkivalieronline.dk, Kirkebøger, Silkeborg, Viiede/trolovede 1911.
26. Johansen, 2002, s. 111ff, s. 154, s. 205.
27. Alstrup et.al., 1991, s. 506ff. Larsen, 2010, s. 108ff. Dübeck, 1978, s. 170ff, s. 237.
28. Jacobsen, 2008, s. 255ff, s. 270.
29. Kvinder under 25 år, hvor et erhvervsarbejde er oplyst, er medtalt under erhverv.
30. RSA, A334 Den nordiske Industri- og Kunststudstilling i København 1872. (Kopi). J.T. Bayer, *Dansk Provinsindustri, Statistisk fremstillet*, Kbh. 1885, s. 130f. RSA, A57 Fortegnelse over Børnearbejdere på P.T. Petersens Kartefabrik, 1874-1901.
31. *Oplysninger om Skolebørns Arbejde uden for Hjemmet*, Kbh. 1899, s. 7ff.
32. Tyge Krogh, Filantropibegrebet mellem næstekærlighed, liberal politik og solidaritet, *Den Jydske Historiker* nr. 67, Århus 1994, s. 8-11.
33. Anne Løkke, *Premiereplejemødre. Den københavnske filantropi og uægte børn i 1800-tallet*, Den Jydske Historiker nr. 67, Århus 1994. s. 39-40.
34. RSA, A208 A, Randers Børneasyl, Forhandlings-protokol s. 27. J.P. Trap, *Kongeriget Danmark*, bind 4, 3. udgave, Gad, Kbh. 1901, s. 801f, s. 837. RSA, Uddrag af Randers Byraads-Forhandlinger, Randers, 1888-1889, 1890, 1900. Randers Købstads Vejviser 1901-02, s. 12f. Randers Amtssavis 16.11.1871. Carl Svenstrup: *Grenaa Bys Historie*, bind A, Grenaa 1945, s. 363f. Gustav Albeck (red.): *Ebeltoft Købstads Historie*, Ikast. 1951, s. 346, s. 428. Ebeltoft Arkiv (EA), 2002/588, lb.nr. 1-4. Asylet.
35. Lene Sørensen, En værdig alderdom – da randrusianerne fik alderdomsunderstøttelse, *Årbog 2009 Kulturhistorisk Museum Randers*, s. 36ff. Trap, 1901, s. 801f, s. 837. Albeck, 1951, s. 483. Svenstrup, 1945, s. 428.
36. Regnskab Randers Byens Fattigvæsen 1801, s. 31. 1836, s. 31ff. 1860, s. 26. Uddrag af Randers Byraads Forhandlinger, 1890, s. 246 Tillæg. 1901, s. 182 Tillæg.
37. S.A. Stadfeldt: *Beskrivelse over Randers Kiøbsted i Nørre Jylland*, Kbh. 1804, s. 250.
38. G. Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark*, bind 2, Kbh. 1810, s. 166.
39. Petersen et. al., 2010, s. 175.
40. Regnskab Randers Byens Fattigvæsen 1791-1792, s. 6, s. 30. 1797, s. 1.
41. Svenstrup, 1938, s. 256. Knud Chr. Jensen mfl., *Ebeltoft – købstadsliv i 700 år*, Ebeltoft 2001, s. 76f.
42. Regnskab Randers Byens Fattigvæsen 1791-1792, s. 39.
43. Regnskab Randers Byens Fattigvæsen 1793-1794, s. 2f. 1803, s. 1. 1804, s. 4. Svend Aage Hansen, *Økonomisk vækst i Danmark*, bind 1, Viborg 1984, s. 68.
44. Regnskab Randers Byens Fattigvæsen 1793-1835, s. 31. EA, Ebeltoft Fattigvæsens Forhandlingsprotokoller 1833-1869.
45. RSA: Regnskab Randers Byens Fattigvæsen 1795-1796, s. 60.
46. Stadfeldt, 1804, s. 250ff. Ludvig Neckelmann: *Kortfattet Udsigt over Randers Kjøbstad i Aaret 1830*, Randers, s.49ff. RSA: A360 Randers Fattigvæsen. Svenstrup, 1945, s. 425f. Albeck, 1951, s. 345f. Begtrup, 1810, s. 150ff, s. 166f. EA, Ebeltoft Fattigvæsens Forhandlings Protokol 1833-1836 (kopi).
47. Neckelmann, 1830, s. 16, s. 27, s. 51f.
48. *Fundator for de under Randers Byrådets Bestyrelse staaende Legater*, Randers 1918. Grenaa Kjøbstads Vedtægter og Forhandlinger, bd 1-4, Indtil 1880: C 101, C 222ff. 1881-1890: C 51, C 310, 352, 390, 413f. 1901-1907, s. 75. EA 2002/588 lb.nr. 1-4, Legater.
49. I historikeren Wessel Hansens undersøgelse af fattige i København konkluderer han,

- at man ved husarme skal forstå værdige fattige fra middelstanden med selvstændig husstand. Wessel Hansen, 2013, s. 15-16. En konklusion der også gælder for Randers. Her omtales de husarme i fattigregnskaberne ofte som værdige og med standsbetegnelsen enkemadammer og professionsbetegnelsen købmænd. RSA, *Regnskab for Randers Byes Fattigvæsen for Aaret 1800-1813. Regnskab for Randers Kjøbstads Fattigvæsen 1814-1849. Randers Byes Fattigvæsens-Regnskab for Aaret 1850.*
50. RSA, Regnskab for Randers Byes Fattigvæsen for Aaret 1793-1784, s. 54-55.
51. Ida Blom og Anna Tranberg, *Nordisk Lovoversigt*, Oslo 1985, s. 29ff.
52. Stadfeldt, 1804, s. 419ff.
53. Trap, 1901, s. 801, s. 837. Albeck, 1951, s. 483.
54. Kvinder i erhverv opfattes her som kvinder i lønnet arbejdet. Det vil sige, at kvinder, der arbejdede uden løn i egen husstand ikke er medtaget under kategorien erhverv, men under forsørgede kvinder. Iht. Tinne Vammen, Det skjulte arbejde, *Fortid og nutid*, bind 19, 1981-82, s. 204.
55. Chakravarty, 2015, s. 18.
56. Vammen, 1986, s. 185-187.
57. Hverken Jacobsen, 2008, Vammen, 1986, eller Chakravarty, 2015, differencer mellem tjenestepiger og husjomfruer.
58. www.ordnet.dk, Ordbog over det danske Sprog: husjomfru, husholderske.
59. I ingen af de gennemgængede folketællinger bliver husjomfruer og husholderske indskrevet som tyende. Man så dem som værende uden for tyndegruppen. Betegnelsen jomfru kendetegner en kvinde, der er af højere stand end en kvinde med betegnelsen pige.
60. RSA, Folketællingen 1901, Randers. RA: www.arkvaileronline.dk, Folketællinger 1901, Grenaa og Ebeltoft.
61. RSA, Folkeregisteret, Fortegnelse over Håndværks- og Industridrivende i Randers 25.5.1897.
62. RSA, A334. Randers Amtsavis 6.-7. november 1871, 11. november 1871, 15. november 1871.
63. Helle Linde, *Modehandel og kasketsalg, Søg og I skal finde*, Karen Hjorth (red.), Kbh. 1991, s. 82-85. Dübeck, 1978, s. 403.
64. RA, Randers Rådstue, Borgerrepræsentationen: Forhandlingsprotokol (1838-1868) 555-556: 1847 – 1860.
65. Randers Dagblad 11. august 1897. Randers Købstads Vejviser 1891, s. 89. Randers Dagblad 9. november 1897.
66. *Rigsdagstidende*, Forhandling på Landstinget 52de Ordentlige Samling 1899-1900, 8. Februar 1900 spalte 940-941.
67. Schaumburg Sørensen, I de store spejlglassruders tid – da Randers, Grenaa og Ebeltoft blev moderne handelsbyer 1860-1901, *Erhvervshistorisk Årbog*, Årg. 63, Nr. 1 2014, s. 16.
68. O.J. Rawert: *Kongeriget Danmarks Industrielle Forhold. Fra de ældste tider indtil begyndelsen af 1848*. 1. udgave fra 1850, s. 363. J. Fr. Carøe: Efterretninger om Randers og sammes nærmeste Omegn. *Efterretninger for Selskabet for Indenlands Kunstflid*. Meddelt i August 1813 med Tillæg Marts 1816, Randers, s. 534ff. RSA: A334.
69. Inger Wiene, *En historie om kvindelige håndværkere i 200 år*, SFAH 1991.
70. Dübeck, 2004, s. 219.
71. Axel Nielsen: *Industriens Historie i Danmark 1820-1870*, Bind 3, Kbh. 1944, s. 158.
72. Stadfeldt, 1804, s. 327.
73. Ole Warthoe-Hansen, *Randers Håndværkerlav*, bind 1, Randers 1970, s. 174-175.
74. Dübeck, 1978, s. 334-347. Dübeck, 2004, s. 217. Ida Blom, *Kvinder fra urtid til nutid*, bind 2, Århus 1992, s. 613.
75. Geoffrey Crossick og Heinz-Gerhard Haupt mener, at årsagen til udviklingen skyl-

- des en tiltagende opfattelse i 1800-tallet af, at mænd hørte til i den udadvendte sfære, mens kvinderne hørte til i den indadvendte sfære. Det udelukkede efterhånden middelstandens kvinder fra næringen inden for håndværk og handel. G. Crossick og H. Haupt, *Shopkeepers and Master Artisans in Nineteenth-century Europe*, London 1984.
76. Gutenbergs sønner i Randers 100 år, Randers 1980, s. 13, 16-17.
77. Vibeke Kold, *En køn historie om elektronikarbejdere*, SFAH's skriftserie nr. 40, København 1997, s. 74-75.
78. Niels Grave, Herregårdsmejsker – mejeribrugets glemte pionerer, *Skriftserie fra Dansk Landbrugsmuseum* nr. 11 Årbog 2011, s. 21-23.
79. Linde, 1991, s. 83.
80. Per Boje, *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47*, Aarhus 1977, s. 213-214.
81. Linde, 1991, s. 83.
82. Dübeck, 1978, s. 402-403.
83. Dübeck, 1978, s. 612-613.
84. Schaumburg Sørensen, 2014, s. 36.
85. Schaumburg Sørensen, 2014, s. 34-35.
86. RSA, A334. RA: 07065 Willerslev, Grundmateriale til disputatsen ”Studier i Dansk Industrihistorie 1850-1880” 1850 – 1913, kasse 2 og 4. Bayer, 1885, s. 102f, s. 126f. Trap, 1900, s. 810. RSA: Folketælling 1901 Randers, RA: www.arkivalieronline.dk, Folketælling 1901 Grenaa. Rawert, 1850, s. 363f. Neckelmann 1830, s. 27, s. 51.
87. Christensen, 2002, Tabel II. 1. s. 327.
88. Christian Larsen m.fl., *Dansk skolehistorie*, bind 2, Da skolen tog form 1780-1850, Gylling 2013, s. 307, s. 313.
89. Randers Kjøbstads Vejviser 1860, 1871, 1881, 1891, 1901/02. Uddrag af Randers Byråds Forhandlinger 1890, s. 163ff. Trap, 1901, s. 797.
90. Svenstrup, 1945, s. 373. Trap, femte del, 2. udgave, Kbh. 1875, s. 529. Trap, 1901, s. 837. Grenaa Kjøbstads Vedtægter og Forhandlinger, 24. januar 1901.
91. Albeck, 1951, s. 430f, s. 428ff. Trap, 1875, s. 533. Trap, 1901, s. 844.
92. *Vejviser og Adressebog for Randers 1871*, Schaumburg Sørensen, Smidt-Jensen m.fl. (red.), *Industrialiseringens Randers 1800-1915*, Randers 2002. Albeck, 1951, s. 400. Svenstrup, 1945, s. 446.
93. Kirsten Geertsen, *Dannet ung Pige søges*, Kvinder på Kontor 1900-1940, Akademisk Forlag 1990, s. 15-18.
94. Ida Juul, Fra lommepengedøtre til kontormus, *Tidsskrift for arbejdsliv* 2010, årg. 12, nr. 2, s. 58.
95. Geertsen, 1990, s. 329 note 1
96. Randers Dagblad 17. maj 1897.
97. Susanne Malchau Dietz, *Køn, kald & kompetencer. Diakonissestiftelsens kvindefællesskab og omsorgsuddannelser 1863-1955*, København 2013, Bilag 3 og 4, s. 311-321. Svenstrup, 1945 s. 365-366. Albeck, 1951, s. 349, s. 452.
98. Melby, Pylkkänen, Rosenbeck og Wetterberg, 2006, s. 51.
99. Schaumburg Sørensen, *Ansøgerne til sygeplejen på Kommunehospitalet i København 1876-1898*, Upubliceret special, Aarhus Universitet 1996, s. 32-43.
100. Blom, 2005, s. 594ff.
101. Jensen, 2003, s. 240.

Abstract

Hanne Schaumburg Sørensen: *The Same as Usual? Women's Livelihoods in Modern Times. A Case Study of Northeast Jutland, 1787-1901*. *Arbejderhistorie*, 1, 2018, pp. 64-108.

The purpose of this article is, as something new to the research field, to uncover and compare the livelihoods of all women from three market towns in Northeast Jutland 1787-1901, using big data. This gives a full picture of the women's livelihoods and documents how the inclusion of women into the workforce took place.

Surprisingly, the research reveals that despite developments in society, with an increase in urbanization and industrialization, women's livelihoods were stable during the entire period. 36-50 % of women were supported by their families, 22-34 % by their husbands, 17-26 % supported themselves with an independent income, 0.5-11% were supported by poor relief and 1-8 % by their own fortune, grants or pensions. This study thus goes against the general view (Christensen, 2002; Blom, 2005; Fuchs, 2005) that societal changes in the 1800s radically altered women's livelihoods.

The main sources are censuses 1787-1901, but they cannot stand alone as their gender perspective distorts the data. In the censuses, married women on poor relief, assisting spouses and women with supplementary incomes were counted as being supported by the man of the house. Therefore, the study has included industry statistics, citizen registers, trade permission registers, town directories and Poor Law authority accounts.

Hanne Schaumburg Sørensen
Cand. mag., overinspektør ved
Museum Østjylland Randers/Djursland,
hss@museumoj.dk